

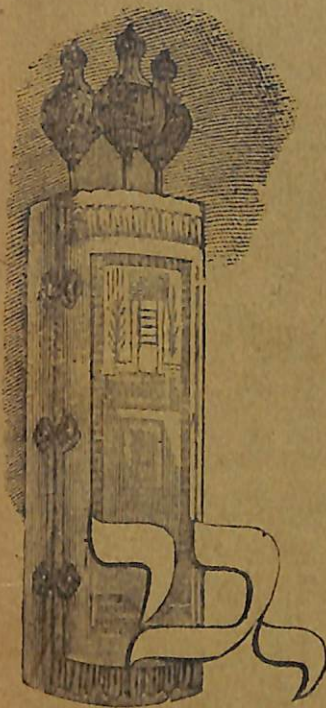
14 JUL 2009

Յ. Գ. ՄԲՄԸՐԵԱՆ

Հ Ա Մ Ն Ե Ա Կ

Տ Ա Ս Ն Ե Ա Կ

- Ա. ՄԻ ԵՂԻՅԻՆ ՔԵՉ ԱՅԼ ԱՍՏՈՒԱԾԻ ԲԱՅ ՅԻՆԷՆ:
- Բ. ՄԻ ԱՐԱՍՅԵՍ ՔԵՉ ԿՈՒՌՍ:
- Գ. ՄԻ ԱՌՆՈՒՅՈՒՍ ՉԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԳՈՅ Ի ՎԵՐԱՅ ՄՆՈՏԵԱՅ:
- Դ. ՅԻՇԵԱ՛ ՍՐԲԷԼ ՉՕՐ ՇԱԲԱԹՈՒՆ:
- Ե. ՊԱՏՈՒԵԱ՛ ՉՀԱՅՐ ՔՈ ԵՒ ՉՄԱՅՐ:
- Զ. ՄԻ՛ ՍՊԱՆԱՆԵՐ:
- Է. ՄԻ՛ ՇՆԱՐ:
- Ը. ՄԻ՛ ԳՈՂԱՆԱՐ:
- Թ. ՄԻ՛ ՍՈՒՑ ՎԿԱՅԵՐ:
- Ճ. ՄԻ՛ ՅԱՆԿԱՆԱՐ ՏԱՆ ԸՆԿԵՐԻ ԳՈՅ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆԻ ՉԻՆՉ ԸՆԿԵՐԻ ԳՈՅ-ԻՅԷ:

Լ Է Լ Ո Ւ Ի Ի Ա

11
5-95

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

1908

11
5-95

Յ. Գ. ՄԲՄԸՐԵԱՆ

ԱԼԵԼՈՒԻԱ

ΑΛΛΗΛΟΥΙΑ ALLELUIA

ՏԱՍՆԵԱԿ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆՀՈՒՆԸ, ԲՈՎԱՆԵԴԱԿԸ, ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՄԱՀԸ,
ԱՍՏՈՒԱԾ, ՀԱՆՃԱՐ, ԳԵՂԵՅԻԿԸ, ՍԷՐԸ, ԱՍՏԴԵՐՈՒՆ ԽՕՄՔՆ
ԵՒ ՀՈԳԵԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՆԻԻԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ)

Տպագր. վ. և ձ. ՏԷԸ. ՆԵՐՍԷՍԻԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

1908

04 JUL 2013

3413

Մ Ո Ւ Տ Ք

(Ա . Տպագրութեան)

Այս ԻՆՏԵՆՍԻՎԱԿԱՆ ԷՔԵ համարութեան սնդուքը հետեւեալ ճանապարհով պարտաւորութիւններ կրող է իւր հարկատուներէն : Եւ իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն :

Ստորագրողը իր անունով կ'որոշուի որ իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն :

1897, Սեպտեմբեր 4, Պարիս

Մ Ո Ւ Տ Ք

(Այս Բ . Տպագրութեան)

Հասարակաց Բարեկեանութեանը վրայ ստեղծուող նպաստի՝ Ներդրումներ և ստեղծուող նպաստներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն :

Ստորագրողը ստեղծուող նպաստներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն :

Ստորագրողը ստեղծուող նպաստներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն :

(1) Որոշուող ստեղծուող նպաստներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն :

(2) Տեղեկութիւններ 1897 թուականի անգլիացի փիլիսոփաներու ամենեւեկ սկզբնական ժամանակներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն իւր հարկատուներէն :

696-93

... 1899 Ս. 7. 10

... 1899 Ս. 7. 10

Ս. 7. 10

... Ս. 7. 10

... Ս. 7. 10

1903

Յ. Գ. Մ.

Վ Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

« Այլուիս » ներքո տնին մի առանձին ոճ և դոյն , որ անընդ
ման է , և աննմանիդ ո՞վ է նման ըայց դ՞ու միայն :

1903

ԿՆՐԻՄԵՍՆ ՀԱՅՐԻԿ

Կանուզիկրու ամենայն Հայոց

Le délégué apostolique de Constantinople (Mgr. Tacci)
heureux de vous transmettre de la part de Sa Sainteté le Pape
Pie X qu'elle a agréé l'hommage de votre petit livre (Alléluia)
et vous loue travailler pour le bien.

24 Fév. 1907

Կարդացի ձեր Այլուիսին ֆրանսերէն ձեռագիրը . անոր ոճ
կը նմանի Վիլիգոր Հիւկոյի . չորհակալու թիւն :

ԳԵՄԵՏՐԻՈՍ ԵՌՈՐԿԻԱՏԷՍ

Արհիմանսրիկ և Բոքիէսէօր Ասուածարանակա
վարժարանին Յունաց ի Հայդի Կ, Պոլիսի

Արեւիկ

Վարդապետ «Այլուիս» ներքո գրած գրքը : Ինչէ ցարացւոյն նախորդ արեւիկ
նախ քան թէ ինչպիսիք ինչպիսիք ինչպիսիք ինչպիսիք : Ինչէ ճիշդ
ուրեքս արեւիկու լուսաւորութիւնն , և անուր անյարգութեամբ : Ինչէ ճիշդ
... Ս. 7. 10

... Ս. 7. 10

Ազգային
Երկնէ ԵրբՍ. ԳՈՒՐԵԱՆ

(*) Այդ մէկ թէյն ալ աւելցում է այս անգամ Հոգ. Կաթօսեան և Կիլիկիացիք

Ա Լ Է Լ ՈՒ Ի Ի Ա

Ա.

ԱՆՇՈՒՆԸ

«Միտքով ելաւ (1) մինչեւ Աստուածութեան, ու տեսաւ սիրտի աշքով ինչ որ բնութիւնը կը գաղէր մարմնի աչքէն» : Աւելորդութիւնն Ուրբէնն, Գիրք ԺԵ. Գլուխ Բ :

«Յաւիտենականութեան անօթը՝ մարդ՝ հոգեպէս ընդարձակուելու համար՝ պէտք չունի տարաշխարհ ուղեւորութեանց : Անտանտերու խորքը՝ նստած սապալած ծառի մը կոնդիլին վրայ՝ եթէ հոն ալ չգտնէ անհունը, իր անձին բովանդակ մուտքութեան կամ վերացումին, իր անշարժութեան կամ լուծութեան մէջ, ա՛լ գտնելիք չունի զայն՝ մինչեւ անգամ եթէ տարազիմէ Հնդկաստանի ներսերը» :

Շ-դ-դէն :

Յրախն գիշերն հողմակոծ՝ ընդմիջած է :

Սակայն միտքիս ատենանին մէջ՝ չգիտեմ ո՛ր արեւէն՝ չքնաղ տիւ մը կը փայլակէ յանկա՛րժ շոյափելով հին դազափարններս, որ կը հակեն հան յանդուզն լուծութեամբ :

Անթրթիւն անորակ ձայն մը՝ ելեկարարար ցնցելով գաղած այդ գազափարններու առանցքին՝ հողիւս՝ խարխուսը, — Ե՛կ՝ օ՛ն, կը դուչէ, պիտի ցոյց տամ քեզի Անհունը : Կըզգամ՝ որ ազդում մըն է ան սո՛ւր նո՛ր բա՛րձը, որով նաև շատ բունն :

Կը հաւատամ՝ որ ան պիտի կարապետէ ինձի խորհրդաւոր հրապարակ մը . վասն զի գիտակի՛ց եմ որ այս հա-

ղեղէն հրապարակէն խորշելուս պատճառները շա՛տ հզօր են . գիտակի՛ց եմ որ քանի ճզնիմ խորատուղիլ մենութեան խորերն՝ ամբաւ դու՛թն ա՛յնքան աւելի դարդուրանքով սուպարէզ կը բանայ ինձի :

Եւ ինք զիտէ՛ ալ՝ որ ես տարփաւոր մըն եմ Անհունին :

Այս անգամ հզօ՛ր, շա՛տ հզօր կը թուին ինձի այն թեւերն՝ որ ինք կընձեռէ :

Ու կը սուրամ՝ դոչող ձայնին ետեէն մրկտան՝ ատենէն թերթեալ, ամպէն մաքուր, լոյսէն արագ :

Բողէ մը՝ ահա անցած եմ գիշերին սահմանէն . բոպէ մըն ալ՝ արդէն գլած եմ արեւը, և միւս պոնդ մը՝ ահա իբր անդուզներու կը հայիմ սատշերուն լէզէսնին :

Անկէ՛ մեր գունտը չքայած կը թուի . արեւն հիւլէ՛ մը կերեի . ու ես՝ թէպէտ միտքով ահաքրանա՛ծ, նայուածքով հոսա՛ծ, հողիով դանդաչո՛ւ ա՛լ կեցած անդէս կըրնամ ափայլի չափել արփայլին պարունակը :

Երանական սոստիւն մը աշխարհակալած է բովանդակ էութեանս մէջ . յաջողած եմ միաքիս մէջ համակ հողիաշնալ անհուննալ :

— Ելի՛ր, անգամ մըն ալ ելի՛ր, կորոտայ ձայնը : Եւ անա՛հ ելի՛ր :

Հողի ա՛յլ էութիւն ս՛յլ, կեղնեմ դրեթէ անջան, ես ի՛նքս հիանալով խիզախ այլայլմէութեանցս վրայ :

Հասած եմ արդէն անդոյն վայրը, որ եթերին ու ժամանակին հետ յարախառնուած՝ կը բիւրեղացունէ անեղը լուծիւն մը : Ա՛լ ո՛չ աջ կայ հոն ո՛չ ձախ . անձս ալ հոն՝ խորհուրդներուս հետ՝ շողիայեալ խուճապ դարձած՝ կը սուրայ ետեէս, որ ա՛լ յովս ես մը մնացած եմ, մշանջեան բովանդակին մէջ՝ հեացող գիսակցութիւն մը միայն :

(1) Պիլծագոր :

— Անդա՛մ մըն ալ զօրացիր ու փորձէ՛ վարդել, թե՛ րևս ճանչնաս՝ Անհունը. անդա՛մ մըն ալ, մա՛րդ նկուն :

Յետին ճիգ մը կը բռնկցունէ զիս . ճիգ մը աւելի դուրսէն քան ներսէն՝ ինէ : Հասածս վայրն ո՛չ զէնիթ ունի ո՛չ նատիր . ա՛լ անմուտ է հոն աղամանդէ լոյսն՝ հսկայ և աննիւթական ճակատէ մը բղխող, որ քանի՛ սուրամ ետ ետ կը խուսէ :

Ներսի դուրսի ոյժերս սպառած են ա՛լ, և միայն կէտ ես կը դողդոջէ զահանդած՝ ընդ հուպ չքանալու ահով : Վերջին հագագօլս կը դռչեմ .

— Ու՛ր է ծայրն այս անարձագանդ դարպասին, և ո՞վ անոր ճանուտերը :

Սպիտակ շաչինն մը՝ ահե՛ղ, հրաթե՛, ամէնակո՛ղմ, համա՛կ նոր, համա՛կ կամք հնչուն՝ կը դղրդայ անկողմ՝ կողմերէն .

— Լա՛ւր . մեկնած սեղէդ մինչև հող որչափ հանգրուան առիր՝ անոնք ծայրեր կեն Անհունին . վայրդ՝ ուր կեցած ես՝ ծա՛յրն է Անհունին . յաւիտեան մըն ալ եթէ ընթանաս՝ դարձեալ սկզբնական ծայրը կըլլաս Անհունին . միւսն անծանօթ է : Անոր անհասութի՛ւնը միայն ճանչնալ ներուած է մարդուն : Լա՛յն է վայրը, լա՛յն ժամանակը, լայնատարր տիեզերքը, այլ ամէնալա՛յն է Անհունը : — Գոյութեան ամէնէն խրոխտ սկիզբն ետեղակալ, զոր համբոյրս՝ յաւիտեանը կը չափէ ու կը վարէ, և որուն մէջ մեղքի չիթ մըն էիր դուն . որուն ծայրն ետ միշտ հոս ու վարն հոն, ուր հարկ է քեզի դառնալ : Ես միշտ նոյնն եմ (1) :

Ու կը դառնամ սաստկագոյն անկումով :

Եւ նորէն հոս՝ վարը, անվայրափակ չըջանակին մէջ ,

եւ կը դանեմ զիս մահացու շիտթ մը , օրհասի զարդ մը , չքոտի սուսպրիկ մը աղամային՝ խաղալիկ վայելի անձնիչխանութեանս . յողնած մահուն հանդէպ ես կըզգամ զիս ունայն ճիգ մը, եսի փառք մը՝ տխե՛ղժ սյուլլա՛կ :

Եւ զո՛ւր կը վնասեմ մեղքիս կոծումներէն ազատ հանգրուան մը՝ փա՛ռք տալու համար Անոր , որ միշտ մեծ նոյնն է :

Այո՛ , փառք տալու համար միշտ Անոր , որ միշտ մեծ նոյնն է :

(1) Եսայի ԻԱ. 4 : Աբխսոսէլ Յաղագս աշխարհի Գլ. է. Առդոյնն ունի չեբլ :

Բ.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ը

«Իմաստութեամբ նորա սարածեալ է համասարածն» : Յոբ . ԵՂ .

Ն^օ ալ փորձեմ գրել բան մը՝ խորհող միտքերն զբազեցանող Բովանդակին վրայ :

Ինձի համար ալ յանդգնութիւն մըն է աղ . ե՛ս ալ պարունակեալ մըն եմ, չեմ կրնար ըմբռնել պարունակողն իր լրութեամբը :

Եւ ճիշտ որ կրնեմ արտայայտելու համար ինչ որ կը խորհիմ անոր վրայ՝ կը բերէ խղճմասնքիս ժպլըհութեան գասապարտութիւն մը :

Բայց բարոյական օգուտի մը համար՝ պէտք է զիրի աւնեմ ինչ որ կը խոհամ հետախոյղ միտքովս :

— Բ՛անք չըսենք՝ յախտնական Բովանդակը կա՛յ ու կայ՝ պատճառներու եւ արդիւնքի անվրէպ առընչութեամբ :

Այդ մեծ Բովանդակն յախտնայ՝ գոյութիւնն իսկ է համատարած չըջալայրին մէջ խորհրդական ու իրա՛կան իր բոլոր մասերովը :

Ու լարուած է մշտնջենապէս :

Չե՛նք կրնար ըմբռնել անոր անհո՛ւն մանրամասնութիւնները, բայց յայտնուած է մեզի անոր օրէնքներուն անհո՛ւն զօրութիւնը :

Այդ օրէնքներուն իմանալի նախադասն ու անօրէնն է Բացարձակը՝ մեր միտքէն անհունապէս գերազա՛նցը, ամէնէն լայն ըմբռնումով վե՛րը, իր անհատութեանն իսկ մէջ սննենալով իր բացարձակութեանն ու պաշտելութեան փաստը :

Ինչպէս նիւթական (ֆիզիզ) բովանդակը կը բանի՝ իր մեքենաւորեալ անդրդուելի յարաբերութիւններով, ի սկզբբանէ անօրինուած պատճառներու անվրէպ հետեւանքով, իր պարզումներովն և մրրիկներով, իր բարձրացումներովն և անկումներով, և հանրական լայն յառաջխաղացութիւններէն սկսեալ մինչև մասնական յետախաղացութիւններն աւարտած ներգործութիւններով . նոյնպէս ալ բարոյական՝ այսինքն՝ միաքի ու կամքի կամ՝ աւելի համառօտ ըսելու համար՝ ինդճի բովանդակ մըն ալ կայ, որուն ներգործութիւնները՝ նիւթականին պէս՝ ունին գնացք մը անխուսելի, և որ ունի իր տեսիլներն իբրև լուսաւորիչներ հոգիի, իր երազներն իբրև ցողացումներ անցեալի ներկայի ու հանդերձեալի, իր թագան կցորդիչներն երեւելիներու և աներեւոյթներու . որ ունի իր գլորդներն ու անդորրները, իր նահանջները, իր խոյացումները, իր ընդհարումները, իր քողարկումքը, իր անհունն և իր անդունդը :

Ամէ՛ն երեւոյթի, անակնկալի, յառաջդիմութեան և յետադիմութեան, ամէ՛ն եղծումի և ստեղծումի մէջ՝ միշտ կա՛յ և ըլլալու է այն ծածուկ և ներգաշնակ միութիւնը, հատուցումի ճիշդ կշիռը, որ պաշտելի կնիքն է նիւթական ու բարոյական բացարձակ արդարութեան և յովտի չափ անգամ չվրիպի :

Միշտ կա՛յ և ըլլալու է՝ մեծ զանգուածը կազմող պատճառներու և արդիւնքի հետեւան այն շաղապատումը, որ անոր համար կը թուի պակասներ ունենալ, վասն զի յրացուցիչներն անտես են մեզի (ու անտես ըլլանքն պատճառ մը չէ որ կարենանք ըսել թէ — ուրեմն չի կան — . այսօր չտեսածնիս կրնանք տեսնել օր մը) :

Միութիւն, նոյնութիւն, հետևութիւն ամէն բանի մէջ . ասդին յանցում, քիչ մը անդին հատուցում : Եւ այնպէս կշիռ չափում՝ որ յանցօղն հարկ էր գործէր յանցանքը

Թէ՛ 'ի դատապարտելի գոհացում իրեն թէ՛ 'ի տնօրինեալ հատուցում վստահային : Արդար հատուցում նիւթականին ու բարոյականին մէջ, ճակատագրիին մէջ, դիպրուածիին մէջ, քաղցրիին մէջ : Հերի՛ք է որ դիտակցութեամբ կըզգանք այսպէս ըլլալը , և ունինք՝ թէպէտ ահաբեկ սարսուռով՝ անոր լուռ մուռ մտատեսութիւնը , կամ , որպէս դի այսպէս ըսենք , հեռաատես բնագղը : Զի բնագղներն՝ իբրև խորին ձայներ նախնական վիճակի՝ ամէնէն անխաբ նշաններն են մեծ ու համապարփակ Բան-ոյժին հանրիշխանութեան : Հիներուն մէջ՝ մարդարէներն ու նորերուն մէջ՝ մեծ իմաստասէրներն այդ ձայներէ՛ն սուած են իրենց պատգամները :

Բովանդակ. աւասիկ առաջին ու վերջին առեղծուածը տիեզերքի մէջ՝ խորհոյ մարդուն համար....

Մարդկային բանդ կանդ կտունէ այս առեղծուածին առջև՝ անյատակ և մշուշով պատած վիճի մը եղերքն առկալս , թէ որ ուրիշ հզորագոյն Բան մը՝ շոգացունելով անոր խուսմներուն վրայ լոյսի նոր ճառագայթ մը՝ չնորհէ անոր մէկ ոտուամով հասու ըլլալու դաւանելու և հոգիամիտի ծունր դներու խորհրդանուիրութիւնը (initiation) : Որով նաև հնար կըլլայ ըմբռնել կամ նշմարել ճշմարտութեան այն նրբին գիծը տիեզերական , որուն մասնիկներն և ընդհատ ցոլքը ցիր ու ցան թաքուցուած կը մնան՝ անօրինաբար իմն՝ ամէն ժողովուրդներու կրօնական ու իմաստասիրական թանգարաններուն մէջ , և ամէն անհատի սիրալին անդրագոյն խորը :

Նիւթական ահագին կարգ մը կը դառնայ մեր շուրջն և մեր ներսը , որուն դէմ միշտ կուռելու վրայ է՝ ոչ նուազ ահագին բարոյական կարգի մը մէջ կոթողած՝ մեր դեղեւուն կամքը , մեր նախապաշարեալ ինքնասիրութիւնը , մեր իմաստասիրութեան բարդ հնարքը , հատուած անմահ կարգին մէջ՝ արուեստական երանութիւն մը , և՛ իր մահուն ահով՝ արտակարգ անմահութիւն մը թերևս կարենալ նիւ-

թեւու սկզբնական յաւակնութեամբ : Անծանօթ սկիզբէ մը և իբր անծանօթ անկումէ մը հեռէ՛ մարդկութիւնը սուկալի՛ ճիգով դործ մը զլուխ հանելու հարկին մէջ է՝ մէկ մասը միամտորէն , միւս մաս մը դիտակից ըլլալով հանդերձ անոր ախտը անհնարութեանը , և փիլիսոփայ մասն ալ՝ անվախճան խոկումով անկարկատելի բաց մը դոցելու միջոցին վրայ....

Եւ աւա՛ղ՝ որ անգամ մը սկսուա՛ծ է այդ անհատ ճիգը :

Ըսե՛նք՝ ուրեմն աստի դոյութեան մէջ ալ՝ թէ՛ նիւթականին թէ՛ հոգեկանին համար՝ կա՛յ օրէնք մը արդար հատուցումի , ուշադիր ըլլալով իրերու հանրական զնայքին : Ուրեմն աշխարհի ամէնէն քստմնելի երևոյթը՝ մահն ալ՝ իր բոլոր նախնիթայներովս այդ հատուցումին ճիշդ ու վերջնական դումարն է , շեղումներուն համեմատութեամբ՝ գիւրատար կամ դժպէլի , մեղմ կամ ուժգին : Ուրեմն՝ երջանկութիւնն և թշուառութիւնը , քաջողութիւնն ու վատողջութիւնը , վայելքն ու զրկանքը , ծնունդն ու ելքը , մէկ խօսք՝ նիւթական ու բարոյական ամէն ներհակ երևոյթ՝ ճիշդ հեռեւանք են մարդկութեան այդ նախնական ճիգին վրայ սերունդէ սերունդ բարդեալ և ներկային մէջ շարունակեալ հակակարգ ճիգերուն :

Եւ ուրեմն՝ վերագոյն դիտակէտէ մը նկատելով՝ միշտ արդա՛ր է մեծ Տնօրէնութիւնը մեր շեղումները պատժելու , մեր անմահութեան դասը մեր մահովը մեղի տալու դործին մէջ . քանի որ արդարութիւնն անխոփովս է բնութեան օրէնքն անսղք և անմահութիւնն անսնց կցորդ :

Երբ կը ջանայի այսպիսի խորհրդածութիւններով մտովի լուծում մը տալ այս կնճռոտ առաջարկութեան՝ թէ մենք ի՛նչ ենք և Բովանդակն ի՛նչ և ուրիէ՛ չարիքն որ կըլլան արեգակին տակ , ինճի ընդել երկչոտութիւն մը շառագու-

նանք բերաւ վրաս այս յանդուզն մտածութեանց համար
ճարտամ ու դողդոջ ձեռքով զրատուն շոշափեցի ու զեղե
ցիկ պատահումով գտայ մեծ Գիրքի մը մէջ՝ մեծ անուն
մը ներքեւ՝ հին խորհողին սա խոր և սքանչելապարզ վճի
ուր, որ օղն հանեց իմ բոլոր իմաստութիւնս :

«Գիտասցեն թէ որովք մեղանչէ սք՝ նոքի՛ մբք և տան
ջի» (1) :

Այս առած՝ ունէր սո՛ւղ և շոշափելի՛ ճշդութիւն :

Այո՛, ըստ որում Ինք արդա՛ր է ու Բովանդակն ան
խախտ, ըստ որում լարողն ամէնադէտ ու լարը մշանջեհնո
պէս ճիշդ՝ պէտք է որ «Մարդ կամ մարդկութիւնն ի՛
ըրածը գտնէ» :

Գ.

Հ Ա Ս Ս Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

«Երրորդ երկինքին մէջ, ուր արծնի է կեանքը,
ուր նշուլագեղ են աշխարհները, հին անմահացուր զիս»
Ռէի վէրս Թ. 113. 7:

«Et mon ciel étoilé d'où l'extase descend»
LAMARTINE. Harmonies

Եւ գիտէ՞ք արդեօք ի՛նչ վսեմ՝ անուշութիւն ունի այն
վճիտ և խորունկ զարկը, որ՝ երբ մանաւանդ թղփայորդ
մտածումներով գձուձ ազդեցութեանց շփոթներով այլապու
նած է միտքը՝ յուշկապարիկէ մը աւելի յուշիկ թեթեւու
թեամբ յանկա՛րժ կուգայ ներտէղ, ու կը շանդէ՛ նոյնհե
տայն մտասանջութեանցդ մաւայլին մէջ՝ փոթելով մո՛ւթը
ը՛յտի վա՛յը վա՛շի :

Ա՛ն է մեծ ու միակ ոյժն հողիին, և անոր անսպա
կան մասը :

Անանուն սու՛րնն իսկ է ան :

Ան՛՛՛՛՛՛՛՛ է որ մեծ վշտակիրներն՝ եղած են նաեւ մեծ
քերթողներ :

Ա՛ն է որ սուրբ կընէ մարդը, ներանձն կընէ. նեւտոն
Բասկալ ու Նարեկացի կընէ :

Ան անմահ երկուորեա՛կն է հողիին, որ բացէն կը
հսկէ հողիին մահկանացու մասերուն վրայ՝ աներեւոյթ սահ
մաններէն՝ միշտ արթուն և աշալուրջ :

Ու երբ սովորական ներսդ մթըննայ ամէն բան՝ բոցա
թեւ կարչաւէ հոն սերորէի նման յոյս և կեանք սփռելով :

Չէ՛, Աստղիկի բերածէն շատ վե՛ր է անոր բերած
յոյսն և կեանքը :

Ան երկինքի ճիշդ կաթումն է կոյս, ճիշդ բանալին
հաստատ գիտութեան :

(1) Իմաստութիւն Սողոմոնի, ԺԱ. 17 :

Նաև մեծ մխիթարիչն է ան, մարդուն բուն աչքն անբերելոյթ, անոր միւս իսկական եւր :

Մեծ թռիչն է ան, որով կըրնանք արիւթեւել անկոխելի պարունակները, յաւիտենականին լա՛յն ծոցը :

Մէկ հատիկ նշանն է ան՝ փեղերքի վրայ ամէնէն զեղուն ամէնէն անհպարտ գութով զըզացող զորութեան :

Մայրն է ան հոգեւետութեան ու կիրթ երեւակայութեան, որոնց կը պարտի գիտութիւնն իր մեծ գիւտերը : Պղտունի ու Նեւտոնի պէս ներշնչուած և գիտուն մարդիկ անոր պարտական են իրենց մեծ գործերը : (*)

Բողէի մը մէջ՝ երակէ երակ, խղիկէ խղիկ, սիրախղ կենդրոնէն ուղեղից կենդրոնը կընթանայ աննահանջ՝ պարզելով ու սրբելով բովանդակ կազմուածից աղտն և բիժը, ու յարգարելով բովանդակ անձը հեռուոր աշխարհներու սուր գիտակ մը :

Ձէ՛, ջգային պատրանք մը չէ՛ ա՛լ ան, ո՛չ ալ բնախօ-

(*) Գիտութիւնն ալ ունի իր պահպանողականները, որ կը համարին երեւակայութիւնն անյայտի կարողութիւն մը՝ որմէ մանաւանդ վախճալ ու խորշիլ քան օգուտ քաղել պէ՛տ է : Տեսնելով՝ շատ անգոր գութներու մէջ՝ երեւակայութեան յառաջ թեւած ծախողութիւնները՝ ծայրայեղութեամբ դասապարտեցին առ հասարակ երեւակայութեան արգասիքը : Միմէ արդարացի կըլլայ դասապարտել շոգին անոր համար՝ որ կան ջեռուցարաններ որ պայծում կը պատճառեն : Երեւակայութիւնն՝ երբ պարփակուի ճիշդ սահմաններու մէջ եւ չափաւորուի բանականութեամբ՝ ամէնէն հօգ օգործիք կըլլայ գիտես ընելու : Երեւակայութեան հրաշալի ուսումնա՛վ է՝ որ կտրեց անցաւ Նեւտոն ինձորի մը անկումը մտորակի՛ մը ընթացքէն անջրպետող միջոցը : Գիտութեան արդի սահմաններէն անդին՝ կայ ու կայ լայնասարր ասպարէզ մը, ուր երեւակայութիւնը կըրնայ սրանալ ազատաբար : Բայց առանձնանորհեալ միտքերը միայն կըրնան արդիւնաբեր եղանակով աշխատիլ հոն, ա՛յն միտքերը որ վարժ են վարիլ ազատութեամբ առանց զեղծումի : (Փ. Թինսթրի, Էթիկոլոգիա-Քեռո ղեռը Գեոլոգիա-Քեռոյ Գեջ) :

Ճշգրիտ գիտութեան սահմաններուն վրայէն՝ իրեն բարձրադիր եզերքի վրայէն՝ մեր մանկանացու հայեացքը կախորժի թռչիլ դէպի հեռուոր գաւառները, Հոնկէ տեսնուած կրկնեւելոյթները կարելի է որ պատճառը ըլլան, բայց այդ պատճառքն իսկ՝ Գոլոմպոսն շատ առաջ Քանարեանց բնակիչներուն տեսնել կարձած պատիւ պատկերներուն պէս՝ կըրնան պատճառ ըլլալ իրական նոր աշխարհի մը գիտելն : (Հիւմպոլտ, Գեոլոգիա-Քեռոյ Գեջ) :

տական տագնապ մը : Արուեստական այդ ասայուածներն՝ անոր նկատմամբ ա՛լ իրաւունք մը չունին յամառելու : Զի՜ղերուդ մէ՛ջ է ան, բայց ջիղերուդ բնութենէն վե՛ր է անորը :

Անոնց աղեղ կողմերը խարո՛ղն է ան :

* * *

Հաւատացէ՛ք որ ես շատ անգամ զգլացած եմ՝ անխրական աղբումի մը տեղ գնելուս համար այդ անկարծ սօսիւնը :

Շատ անգամ՝ անոր յանդիման բութ և վայրագբաղ միտքս անզգայ դտնուած է : Շատ անգամ ալ զգացած ու ներշնչուած իմն եմ, այլ գիրի չեմ առած :

Ու զգլացած եմ :

Ի՛մ թէ ձեր բազդէն, չգիտեմ, այս անգամ նորէն եկաւ այդ անծանօթն՝ երբ՝ պարտէզին մէկ բացավայրն ընկողմանած անյարգար՝ կուղէի վանել փորագլին գաղափարներ թարմ յիշատակներով : Ի՛մ թէ ձեր բազդէն՝ այս անգամ ու՛րիւն չեկաւ ան, այլ ընդօր ու թեթեւ՝ անշոշափելի ցոյքի մը նման, որ հեռուն ամպերուն հերձին մէջէն կերելի ու կանոնի :

Սկզբնական խղրտումի նման՝ համազօյլից հաղորդ ըլլալու վայրիայիչ թըթուում մըն էր ան :

Ուրքի երկերով ստոյիկ անխռովութեամբ՝ դուրս եկայ նստածս առատատղին տակէն . — Ո՛չ ազակիի ետեւէ ո՛չ ալ ձեղունի տակէ կուղեմ նկատել հաստատութիւնը՝ մերկ աչքն աղէ՛կ կը տեսնէ :

Ու մենաքայլ նեւտոնեան ամուր ակնարկ մը ուղեցի՛ր դարունին հըլանի երկինքին հարուստ կապոյտին, որուն վրայ անթիւ կայծերու երթեւեկներ դամած էին կէս լոյս կէս մութ պատտառի կամար մը՝ մի՛ միակ ներշնչութիւն մը

ճնուցանող, մի՛ միակ կարգ մը պարզող այն նշուլագեղ անկարգութեան մէջ, մի՛ միակ օրէնք մը միակ դիտում մը երեւեցուցիչ :

Եւ խելամուտ ապշութեամբ շուրջս նկատեցի անքթիթ Գիշերն իր թարմ վեհափառութեամբ՝ ստեղծագործութեան առաջին գիշերն էր կարծես : Ամբողջ հաստատութեան երեսը՝ լարուած և հսկայ ծիծաղով մը կը ժպտէր գլխու վերեւ խորխափառ անդորրութեամբ :

Միջոցի անե՛րդ սկիւտան մը, որ ունէր իր ենթակայան կան հոսակները մտածումներու ծովին մէջ, ի կախ հաստատուն՝ բարէ նաեւ շրջուն, կը հսկէր չքտախ էութեանս վրա՝ իր անձեռակերտ ճարտարպետութեան հանդէպ ծունկի հրախրիլով զեւ, մինչ քաղզեացի հմայող հովիւներուն պէս՝ խոշոր վերարկուիս մէջ ներանձնացած՝ կերթեւեկէի իմաստասէրի մը ծանր լայնորտութեամբ խորհրդատուութի մը ծրարեալ հիացումով և հաւատացեալ բանաստեղծի մը հագխահրաջ համակերպութեամբ : Նորոգուած միաբատակաւ կը լայննար, հետզհետէ կը լայննար սիրտս ալ՝ թօթափելով ինչ որ կար անցեալէն ինչ որ կար աշխարհէն վիշտու կիրք՝ բացուած ասարթէզին հետզհետէ ընդարձակուելուն չափով :

Վե՛հ մաքր՛ւր խանդի հրեղէն կաթեր՝ կանձրեւէին, խոկումներու սրահն ի վար, որանք մեծ հաւակրոտքեան հաղորդակից կրնէին բովանդակ էութիւնս . բոլորովին միւս մը դարձած էի, բոլորովին հիացում մը :

Ալ չէի ուզեր ձեռակերտ գունէ ներս մանել : Բաշցօթեա՛յ բացօթեա՛յ կը գոչէին զգացումներս ու իմացութիւնս : Մտածումներս՝ բառերու անձուկ և յամր կարգով չէին կազմ առներ ալ, այլ հեղեղօրէն խուժելով միահամուռ՝ կը գիլուէին գիտած երկինքիս բարձրութեամբ հուգեւարի մը սրագախտհոթեամբ :

Տիեզերքին մէջ դրեթէ ախեղերքի չափ լայնցած էր սիրտս . անձեզուն հաստատութեան մէջ ամէնէն լայն սքանչացումով սուղուած : Բայց չէի ալ յագնար, կը ձգտէի միշտ երնել անյայտը, սուղիլ մինչեւ անյատակը . մխրճիլ անել, սուրալ և զանգուիլ մշանջեհապէս այդ համապարփակ խանրին մէջ :

Անբացատրելի երանութիւն մը կայ այդ երեւակոյսկան ընկուզումին մէջ . կուզես հո՛ն ըմբնալ, վասն զի կը զգաս՝ ո՛ր հո՛ն միայն հնար է չլմննալ : (*)

Միայն հո՛ն մահ չիկայ, կեանքն՝ անկա՛պ է հո՛ն : Անդի տշխարհ մը կայ հո՛ն :

Մարդ՝ բոլորովին շունչ կըլայ հոն . ձա՛յն, կա՛յծ, լո՛յս, հո՛ւր կըլլայ . հողի՛, թափանցո՛ւմ կըլլայ : Մարմինէ նիւթէ զատ ամէ՛ն բան կըլլայ : Բնութեան գազանիքներուն խելամոտելու կտրով մը կըստանայ : Մէկ վայրկեանէն կըրնայ կարգալ ստաղադրոջմ ալքիապէն, որ կը յանդի անձանթօթ Վէլին (**):

* * *

Պէտք է երկինք նայիլ երկնելու համար մեծ գաղտփարներ : Այլ երկինք նայելու համար՝ պէտք է նախ դաւանիլ հոն նայեցունող դերազօր Չեռք մը :

Աննուսն է պաշտելի ձեռքին այդ լա՛յն ձկրքը, որ կառնէ կը տանի մարդն այդ երանուէտ այլակերպութեանց մէջ, ու աստուածամերձ կրնէ զայն :

Սակայն չինդաք՝ թերեւս ճշմարտազանցութիւն համա-

(*) Կոմիսիոս ալ բաժ է «եթէ առաւօսուն լսցիր անգամ մը երկնային Քանին ձայնն՝ ալ կըրնաս մեռնիլ երեկոյին» :

(**) Երբայական վաղընչուց իմաստասիրութիւն մըն ալ՝ Ասուծոյ գիտերն ու ալքիապէն կը համարի ասոցերը. — «Աշխարհը շուրջ պանդ երկինքի սարածութիւնը՝ կը պտուռնալէ լուսաւոր նշաններ, որոնց միջոցով կըրնանք խելամուտքալ ամէնէն խորունկ գաղտնաց և խորհրդոյ» Գիրք Զօնար, Մասն Բ :

ընելով այս իմ դաղափարական մերձեցումս, վասն զի՝ մի՛ կարծէք որ ամէնուն ալ կըլլայ այդ շնորհն առ հաւասար ։

Եթէ երբէք պատահած չէ ձեզի ալ, մի՛ երկրհոխե՛ք՝ դրական պաղարխնութեամբ՝ ըսած իս ստուգութեան վրայ ։ Գիտցի՛ք որ կարգ մը մարդիկ միայն առած են անոր փորձը միայն տառապողներուն բաժինն է ազ, անո՛նց՝ որ ա՛լ անգամ մը իջած են նսեւ յաւակիր ։ Անո՛նց՝ որ ապրած են անտանողի գրգռալ կեանքով, որ չեն ուզած ունենալ բա՛ն մը աշխարհի վրայ, անոր համար ունի՛ն ամէն բան աշխարհէ գուրս ։ Մի՛տք բերէք Յորն և Յորի դիրքը ։

Ահ, եթէ դուք ալ հայրական պարզնութեամբ կատէք անգամ մը, աներկրաշափ կոյս և յոտակ աչքով ինչ որ սկիզբէն Հաստատութիւն ըսուեցաւ՝ կըզգլխիք այդ բացարձակ անեղծութեան մէջ ։

Եւ կուզէք ինձի պէս երգել, բարբառիլ, դուրս տալ բոլոր զգացածդ՝ յանգով, յողով, անականով, գոյականով, երաժշտութեան և մարդկային արուեստագիտութեան ամէն երանգներով . այլ բոլորի տեսարանին մեծ վայելուչ լուծենէն, անարուեստ վաւերութենէն՝ լեզուն կը բռնուի, շունչն ետ ետ կալեկսձի, դաղափարներն յորդութեամբ իրար կաշրտելով կը լուծուին, սրտուցումի տիկեանի մը մէջ կանհետի ձեր երկրաւոր փորձառութիւնը, կանհետի՝ փիլիսոփայութիւն ըսուած թնձուկ ամբարտաւանութիւնը միտքի . կապիք կահարեկիք քա՛ղցր ահարեկութեամբ մը . կը կրկնապատկէք շուրթերնուդ կուսութիւնը, և հիասքանչ կը գիտէք ու կը վայելէք խտուած լուռ վայելքը միայն ։

Վասն զի թատրն՝ անորակ վտե՛մն իսկ է, վասն զի երկրաւոր ձայն չիկայ հոն՝ որ արձագանգ ըլլաք, շփոթ երբէ՛ք՝ որ յուզուիք, անկարգութիւն ընա՛ւ՝ որ բանաստեղծօրէն բարեկիք, փոխախաղանութիւն ամենեւի՛ն՝ որ դունադեղէք լեզուներդ ։ Այլ պաղպաղուն ներդաշնակութիւն մը կը

գործէ հոն անխօս ու անխախտ գործունէութեամբ՝ պահանջելով ձենէ մի՛ միակ պատասխան մը իր մէջ բունած մեծ հարցումին՝ թէ ի՛նչ ընել պէ՛տ է այդ վսեմ հաստատութեան հանդէպ, մի՛ միակ պատասխան մը . — Պաշտե՛լ ։

Ձի դուք ալ ներկայ բանաւորնե՛ր էք այդ մեծ ու բանաւոր գործին, որ ինք իսկ խօսքն է ամէնակալ հանդիսագիրին, ի՛նք իր պատմութիւնը, ի՛նք իր անցեալը, ի՛նք իր ներկան, ի՛նք իր ապառնին ։ Անյեղի՛ կնիքն յաւիտեան ճիշդ կարգին, որ աններկայութենէ այդ ներկայութեան բերաւ ձե՛զ ալ ։

Մեծ թատրին մէկ յորդ երեսն է ազ, որ կը կազապարի ձեր զգայութեանց հայելիին մէջ ալ՝ եթէ ան պէտք եղածին պէս վճիտ է, և ուր գործք ու հրաշք նո՛յն են միշտ (՝), ուր ամէ՛ն բան կայ ։

Ամէ՛ն բան կայ բաց ի միայն այն բաներէն՝ որ կան հոս երկիրի վրայ ։

Կըրնաք՝ դուք ալ՝ տեսնել հոն ինէ աւելին ձեր կիրթ երեւակայութեամբ ։

Եւ կըրնաք՝ դուք ալ՝ այն ատեն ըսել ինձի հետ մեծ Ամէնք ։

(*) Գեղեցիկ է Գրիգոր Նարեկացին ալ ուր կըսէ «Թ բարձանց անմասոյց լուսովդ պարածածկեալ, ուր ոչ է քղանցք ձեռասեղծական վերակուի ծործոյ, այլ արածումն հրաշից ամենայն ուրեք զօրացեալ» ։ ԺԼ. Բ ։

Դ.

Մ Ա Շ Ը

Կ Ա Մ

Ս Ե Ի Պ Ա Տ Ը

«Աստուած զմահի ոչ արար :
Իս... Ս... Ա. 13 :

Փախուցեալ ճիշ բարձի՝ ՄԱՆ. եւ յայդ անուն
սարսափելի Դողացեալ զըժոխք հեծեաց՝ կըրկնեաց
ի խոր անձաւաց՝ Մահ :

Միլտոն, Կ... Բ. 804 748 :

Ո՛ր մահ, անու՛ն մուայլ, սև՛ ոչինչ. եթէ երբէք ինչ մըն
եւ, ըսէ՛, ի՛նչ եւ զուն :

— Միտ դիր, ու պատմեմ՝ քեզի զխտակից ճշդութեամբ :

Ս. մէն բան՝ սկզբնական կոյս վիճակի մը յոռեչըումն է :
Ես ալ ունէի երբեմն սկզբնական այդ վիճակը, որուն յոռե-
չըումն եմ արդ. սկիզբն ու առաջին գիրն ամէն յոռեչըում-
ներու, թերեւ նաև պատճառն իսկ :

Այլ ոչ առաջին պատճառը, որ սրդողած ճշմարտու-
թեան մը նման երես դարձուցած է մահկանացու ամէն հե-
տադրտութիւններէ :

— Ո՞ր մահ, դա՛ուն ու խի՛ստ է յայտնութիւնդ, բայց
պատմէ, վասն զի ճիշդ կը թուիս :

— Ո՛չ բոլորովին ճիշդ. սրով՛ետեւ հարկ է՝ որ ամէն
յայտնութեան մէջ սխալ մը եւ պակաս մը գտնուի, որպէս
զի ե՛ս ալ ունենամ իմ աւարտ :

Կա՛ր ատեն մը կոյս քառային՝ մինչ եւ ուրիշ հանգա-
մանքով եւ ուրիշ անունով մը կը վայելէի չէզոք այլ տար-
տամ միօրինակութիւնը դո՛ն եւ բո՛ն բուսածին, որ ամէն-
բանն էր :

Այն ատեն ու անսկիզբէն ՚ի վեր՝ ես թարմատար մար-
մաջ մըն էի Յախտենականին ձախ ափին մէջ՝, անքս՛ւն հըս-
կա՛յ խորագիտութիւն մը. եւ անունս էր Չափ :

Վերէն հեռուէն՝ անձեռքնմերձ կը զխտէի ու կը հըս-
կէի այդ ամէն-բանին, այդ անխաղաց համայնին վրայ, եւ
ճիշդ կը գտնէի զայն :

Եւ այդ ճշդութիւնը՝ կը պահէր զիս երջանիկ անդոր-
ծութեան ու համայնն երանաւէտ անմահութեան մէջ :

Նոյն Յախտենականութեան աջին մէջ թառած էր՝ ինէ
անտես՝ քաղցր ու ցայնժամ՝ յաւէրժական նիրճ մը թարմ,
անդորր, բարեբաստիկ, թաթաղուն յախտենական բղխում-
ներու անուրջներով եւ դո՛՛հ յախտենապէս իր անդորրու-
թեամբ :

Այդ նիրճն՝ եղբա՛յրս էր, գիրդ ու անյայտ :

Եւ իր անունն էր՝ կեանի :

Լա՛ւ էր դէթ իրեն համար՝ մեր երկուքին ալ անյայտ
ու անվաս այդ ապրանքը, այդ չէզոք մեկուսութիւնը : Զի
մեր տարակաց անչարժութիւնն՝ իր անգիտակից թըմբիրն
ու իմ անտես հսկումն՝ անմահութիւնն իսկ էր լուսահրաչ
մեծ տաղաւարին մէջ :

* * *

Սակայն օրերու սկեզր օր մը՝ Յախտենականն յանկարծ
չար էլեցաւ, եւ իր աստուածային ձեռներն իրար շփեցին. ու
ափեզերք նորագործուեցաւ (1) :

(1) Ըս բազմահմուտ քննըաց՝ մանաւանդ արիական փիլիսոփայից՝ «ի սկզբ-
բանէ արար» հաստատմին երայայական «Կ-ը» («արար») բային բուն նախնի սկզբ-
նական իմաստն է՝ կ-ընչ, Կ-ը-գ-ը-նչ, եւ յետական ռարբիններն ու որդոսորս
վարդապետներն են՝ որ առին զայն ու թարգմանեցին «Կ-ը-նչ» (յոչնչ) իմաս-
տով՝ ի հեճուկս յոյն եւ աղեքսանդրեան հին իմաստասէրներուն, որ նիւթն Արարիչին
հետ յախտենակից կը հաւատային (սես Մարտ Միւլլեր, պատմ. կրօնից զ-ը-նչ-ը-
նչ գեղ. աստուծոյ, իսկ մեր թարգմանչաց «Կ-ը-ը» թէ՛ ձայնով թէ՛ չէզոք իմաստով
չաւ կը պատշաճի «Կ-ը-նչ»-ին :

Հոն նախկին բախումն եւ ճանաչումն էր՝ որ ես կուենե-
նայի եզբօրս գոյութեան հետ:

Նախ ե՛ս զգացի մը՛ւ՛մ մը՛ վսեմ՝ ակնարկութեամբ մը
հազած նոր տարազ մը՛ ներս հրօսելու օրեղերքին որմըզ-
դական գուռներէն:

Եւ արձակելով լա՛յն ծիծաղ մը թմրած եղբօրս վրայ՝
թողուցի նոյնհետայն անմահութեան թառս, ու մտայ աշ-
խարհ՝ խի՛ղ ախ, ընդ՛ստ, խամբի՛չ ու անխմա՛տ դուարթու-
թեամբ մը:

Հոն նախ՝ ենթադրանեայ գոյութեան մէջ ծծեցի ար-
ձակ և անհուն համ մը, եւ դուրս առի դործակցելու իղձի
հառաչ մը հուժկու:

Այդ յոչադիտ հառաչէս նոր օրեղերքը դողաց: Հա-
մագոյք, որ մինչև այն ատեն մի միակ անմեռ գոյնով մը
— սպիտակ — պատկառօտ կը նկատէին Արարիչը, ի՛սկոյն
առին բիւր գոյներ, խրաքանչիւր իր սարսուռին ուժգնու-
թեան չափին գոյնը:

Ու ես՝ անդրադառնալով անոնց այլակերպութիւններէն՝
գողջ հեւքով առի ինքս իմ վրաս խիղճի անհրամանեան գա-
լարումներ (վասն զի դեռ զգայուն ալ էի):

Պարտկելու համար ըրած ոստումն՝ պաղ և յանդուզն
չըլումներով դարձայ ոչընչութեան սա՛ռն առանցքին վրայ ,
մինչեւ որ տարբակցուելով անոր հետ՝ առի նոր հանգա-
մանք:

Եւ ապա օրտանեան ճիգերէ ետք, որպէս զի գէթ բո-
լորովին չոչընչանամ, ընտրեցի ինծի համար իբրեւ մարմին՝
ամէնէն խորունկ գոյնը — սեւը — , ու հաշտ թափանցիւ-
թեամբ՝ թաքուն ծակախիւներէ մտայ ամէն բանի մէջ:

Ամէն բանի մէջ որ ունէր մարմին մը, վասն զի ա՛ս էր
ինծի սրուած անվերջ մըլումը: Այսպէս թերեւս պիտի կըր-
նայի ըլլալ ամէն բանի անեղծութեան պահապանը:

Ու ես ինք գարձնալ նախ՝ ներհակի մասին՝ գաղանի
համն եղայ աշխարհի: Առջի խորագէտ մարմաջը չէի. այլ
գաղա ու անշարժ իրականութիւն մը, որ հարկով մը դրէ
նախ բոյնս ամէն բանի մէջ լռին ու անտես:

Տիեզերքի լայնատարր գերքին սկիզբն ու վերջն անգիր
էջեր եղայ. սեւ գիծե՛րս միայն կը մասնէին աղջամղին
բնութիւնս:

* * *

Բայց դեռ չունէի ո՛չ գործ մը սեպհական, ո՛չ ալ ընկեր
մը մրցակից: Դեռ մենիկ կարիք մըն էի համագոյնց մէջ,
գրեթէ անկենդան ոյժ մը, վասն զի խակական ոյժս անգործ
էր ու ձանձրոյթ կը բերէր ինծի: Չունէի հակադրուող մը:

Հնչե՛ց մեծ վայնն հարկաւոր ժամը: Յախտենականը
չարժեցաւ այս երկրորդ ու վերջին անգամ:

Ամէն բան առաւ ա՛նդէն նոր սահման մը անձուկ
գնացք մը:

Ամէն բան ունեցաւ նոր սկիզբ մը, որպէս զի վերջ մըն
ալ ունենայ: Ու եղբայրս՝ այն տղայ կեանքն անմեղ՝ այն
ինչ արթունցած իր անմահական քնարանէն՝ վար թռաւ
ներս աշխարհ մասնելու այն նեղ դուռնէն, ուր ձգած էի
խանձող հոտս նախանձի:

Ան չէր կատկածեր բնաւ թէ ես ալ կամ:
Եւ իրեն թուիչ ըրած արթնութիւնն՝ իր նոր ոյժն և
անունը՝ սկսաւ թեւածել նոր գոյութեան մէջ:

Չայնն հզօ՛ր ի զուր կը գոչէր անոր ետեւէն «մի՛, մի՛
հպիր չարին. քանո՛նն է ան խորամանկ. և ունի՛ իր դաւը
ճշգրտաշափ»: Ուզի՛ղ գնա, քայլէ՛ միշտ չիտակ ու վայելէ՛»:

Չգացի բանին խմաստութիւնն և նախանձս զայրացաւ:
Ես ծածուկ համն և քանոնն էի աշխարհի ու չա՛ր ըլլայի՛:

Վա՛շ գոչեցի: Ու մէկ բոպէի մէջ առի ամէն կերպա-
բանք. ժպիտ եղայ. վայլ, յոյս, երգ եղայ. շարք, հրա-

պոյր եղայ, կե'անք իսկ եղայ պահ մը որպէս զի ի'սկ կեանքին հակառակ ինք մահս ըլլամ :

Եւ յաջողեցայ հրապուրել տյապէս պարզմտ եղբայրս՝ կեանքը, որ հպառ առաջին հարմար առկէն բաներուն, որոնց մէջ թաքըտած էի դարանակալ :

Ա՛լ յաջողած էի :

* * *

Ահա այն ատեն է՝ որ մեռտա դոհունակութեամբ առի վերջնական անունս և պաշտօնս :

Եւ կոչուեցայ ՄԱՀ (մի՛ սոսկար), հսկո՛ղը կեանքին :

Հեծեց նա՛ լսելով անունս. ետ ետ խուսեց : Կուզէր նորէն երթալ ազատտանիչ նախկին անմահ Աջին մէջ, այլ մեծ գործունէութեան մեծ պեան ա՛լ գոցած էր անոր համար երկինքի ազամանդեայ դուռները :

Անհունին սահմանէն վա՛ր մը եցաւ կեանքն՝ անհուն յուսահատութեամբ : Ու ես միւս կողմէն՝ յից յրաին ձառագէ՛մ՝ սարսափելի մարմնացում սանդարտեատական քրքրքիջի՛ լայնեցայ բարձրացայ մինչեւ պատուանդանը մեծ Տանուաբին, որ ա՛լ դարձուցած էր յախտնապէս իր երեսն աշխարհէն :

Եւ հան ահեղ գողութեամբ գոչեցի անպատկառ .

— Տո՛ւր իմ վարձքս, բախս, նոր գործս, որովհետեւ գիտեմ որ արդա՛ր ես, ու կամիս որ ես ալ ապրիմ գէթ ինչ և է կեանքով մը .

— Գնա՛, ծառայ չար այլ պիտանի, գնա՛ ու պէտք մըն ալ դո՛ւն լրացուր : Որովհետեւ այսչափ ահի կնիք ձգեցիր ձեռակերտներուս վրայ, որովհետեւ թէպէտ չար՝ այլ ժիր ու ճիշդ գանուեցար, գնա՛ մշանջենապէս ա՛լ մահ կոչուէ ու մահ գործէ գուն՝ որ անդրանիկ ծնունդն եղար անմահութեան :

Եւ չա՛փ եղիր դարձեալ վարն ալ, և անխնայ հսկէ՛

իմ օրէնքիս : Հոն ալ չափ նսեւ մահ եղիր, ու մշանջենաուորէ այդ օրէնքին անմահութիւնը :

Գնա՛, իմ անունս մուցողներուն միտքին մէջ՝ փոխանորդն եղիր անոր . գնա՛, սուտին գէ՛մ իրա՛ւն եղիր, սխալին ճշդողը, յանցանքին պատիժը, երազին զարթումն և մուտքին ելքը :

Գնա՛, մի՛ ծուլար : — Ադահ ակնարկով մը պարագիտեցի ինձի արուած նոր առքը (domaine), ու աեսայ որ ճիշդ ու արդար էր ան : Տեսայ որ ե՛ս անգամ՝ Արարիչին ձեռքէն իմաստուն շրջնայեցութեամբ երած հարկաւոր պէտք մըն էի՝ իմ բովանդակ ժխտականութեամբս :

Տեսայ որ վարի ասպարէզն՝ ուր պիտի գործէի կեանքին հետ՝ երկուքի բաժնուած էր, երկու ամէնաճիշդ կէտերու մին իմն միւսն անոր : Ու այնպէս արամադրուած որ իւրաքանչիւր քայլիս՝ ինք ալ քայլ մը պիտի առնէր . եթէ ես քայլ մը յառաջ՝ ինք քայլ մը ետ, եթէ ես քայլ մը ետ՝ ինք քայլ մը յառաջ :

Այլ ինք հոն առաջինը պիտի ըլլար միշտ ու ես երկրորդը, փոխանակ զի ես առաջինն արշաւած էի աշխարհ : Իմով՝ իմ երկիւզովս՝ պիտի ապրէր ա՛լ ան . իմով ինք կեանք պիտի ըլլար :

Ա՛ս է իմ սկիզբս :

* * *

Եւ այսպէս՝ կեանքէն անբաժան՝ ա՛լ կերթանք յառաջ ժամանակաւորին մէջ ու կը սնանինք իրարմով : Ամէն անգամ որ ան շունչ մը կուտայ՝ ես շունչ մը կառնեմ, և ամէն անգամ որ ես շունչ մը կառնեմ՝ ան միւս շունչ մը կուտայ :

Սակայն՝ ինչպէս կըրնաս կուահել՝ իմ բնութիւնս անհունապէս կը զանազանի իրենէն, և այս անհուն զանազանութիւնն է որ կը պահէ երկուքս ալ :

Իմ ու կեանքին շափուած խառնումսն է որ մարդ-

կութիւնը կաննահանայ՝ հաւաքարար նկատելով զայն . երկու ներհակ երեւոյթներու մէջ՝ նոյն հին կշիռը , նոյն սկզբնական անմէտ կնիքին ստուերն է՝ որ կը մշտնջենաւորի:

Ձի ինչպէս կեանքն՝ այնպէս ալ ես ներդաշնակիչ հարկ մըն եմ:

Ես ամէն հուրի տակ մոխիր եմ, ամէն շերմութեան ետեւէն ցրտութիւն , ամէն գիտութեան ներքեւ անծանօթի պակուցիչ զերոյ մը , ամէն յոյսի համար պատահեալ մը . ամէն քայլի չափ և ամէն շարժումի կայ :

Ես եմ՝ որ նիւթին մէջ կայծ կըլլամ, ու՝ պահելով զայն կեանքի պէս՝ կայրեմ՝ ամէն նանիր ձեռքնմխութիւն , ես իմ՝ որ հոգիին մէջ խիղճ կըլլամ ու կը սարսեցունեմ զայն կապարէ ու կրակէ խուճապներովս, ես եմ զարձեալ՝ որ աշխարհի վրայ գաղափար կըլլամ ու կը լարեմ միաքերքը : Միայն՝ ա՛լ ժպիւրճ քրքիջ մը չեմ, ոչ ալ ինքնաբաւ և սոսկ մարմաջ մը անպէտ , այլ լո՛ւրջ տխուր անաւոր հատուցում մը ամէն շեղումի ամէն վաղքի :

* *

—Ո՛ր մահ հզօր, ա՛լ ի՛նչ ես գու սակայն զարձեալ: Ըսկեղբիդ ու վախճանիդ այլաբանական այդ վէպը մնալի է ու շատ տխրական . պարզ ըսէ, ի՛նչ ես գուն. եւ չունի՞ս աւելի մխիթարական աւելի տխրիչ կողմ մը:

—Ե՛ս զարձեալ: Ամէն սկիզբի կատարածն ամէն խինդի սպառուածն ու ամէն կեանքի փոսն եմ: Ես եմ որ կիմաստնացունեմ ու կը յիմարեցունեմ. յաւերժ իմաստութեան մէկ տխուր երեսնեմ, տժգոյն եւ գոյութեան մը համարժէք աներեւոյթ գին մը՝ ամէն երեւելի կեանքի:

Ես արգասաւոր եղծո՛ւմն եմ ստեղծումին իմաստո՛ւն փորձն անխմաստ գործին եւ հո՛ւնն անհունին:

Ամէն արշալոյսի վերջալոյսը, ամէն տիւի գիշերը, ամէն ձայնի լուծիւնն եմ:

Չափն ամէն բանի:

Ստեղծողին սուր եւ ճիշդ ակնարկն եմ. քանոնը մեծ ներդաշնակութեան, որուն վրայ դրդալով կը հսկէ ինք:

Մեծ վրիպակին սե՛ւ պտուղը . անոր յաւերժ յուշարարք եւ Արարիչին վսեմ բողոքն անո՛նց դէմ՝ որ կը զեղծանին բնութեան օրէնքով ու կը խաղան անոր հետ:

Իսմով է՝ որ ան կը հոխօէ ու կը դաստիարակէ կեանքը, եւ իսմո՛վ է զարձեալ՝ սր կը թաղէ բնազանցողներուն անմահութիւնը:

Ես անաւոր այլ արդար արգասիք մըն եմ. կատարողապետ մը անհաս այլ բարի շրջանին:

Լրումը մեծ գործին, վսե՛մ հաւնայնիկն (որ աղուոր ունայն մը (1) չէ՛, վասն զի չէ՛ իսկ ունայն), որուն տրամաբանական վերջին եղրն եմ: Այսպէս է ա՛լ ու այսպէս պիտի ըլլայ միշտ:

Ուրիշ կերպ չէ՛ր կրնար ըլլայ:

Կեանքին ֆոյ միշտ կաւ ու պիտի ըլլաւ ֆակի որ ակ կայ: Անոնց՝ որ դեռ չհասկըցան զիս՝ ըսէ՛ իմ անունս:

Անունս մահ է . այլ թերեւ կրկնեն անոնք անդրադառնալով թէ բուն իսկ սա՛սան եմ բնութեան անոնց դէմ՝ որ կը մեղանչեն կեանքին:

Այո՛ . և ադով մահ երեւոյթիս ներքեւ՝ ես պատճա՛ռն ալ եմ կեանքի:

Եթէ կուզէք հեռու մնալ ինէ՛ զդուշապէ՛ք բնութեան օրէնքին (2):

(1) Երբ բանաստեղծ մը այս անունն ստեղծած էր տիեզերքին համար . . .

(2) Պատոն (օրէնք : Գիրք Գ . էջ 233 , ըստ Թարգմ . Գուգենի) ըսած է . նախ Աստուած , ըստ հին աւանդութեան , կրնայ միշտ ուղիղ գիծին վրայէն՝ ինչպէս կը պահանջէ իր բնութիւնը . իր ետեւէն է արդարութիւնը՝ վրէժիտիցի այդ աստուածային օրէնքին (գիծին) մեղանչողներուն դէմ, ո՛վ որ կուզէ երջանիկ ըլլալ՝ պարտի սկիզբէն մինչեւ վերջն անսալ այդ օրէնքին :

Ե.

Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ծ

«Մարդ թող իջնէ խորեն իր սիրտին, եւ կը բարձրանայ Աստուած, Ա-Է-Դ-Գ-Բ-Է,»

«Բարձրութիւնն եւ խորութիւնը սինգերքին քեզ ունին կենդան, ո՛ր Աստուած իմ»

«Զգիտեմ թէ ինչ ես, բայց գիտեմ թէ ես ինչ որ Դոն միայն կըրնաս ըլլալ» Ծ:Է-Դ-Գ-Բ-Է

«Զսիրտդն Աստուած՝ չսիրեր ոչ սէկ բան, եւ այս միտքով է մանաւանդ՝ որ կրօնքը մարդկային ընկերութեան սոյգ խնայական է կըսուի»

Լ-Է-Դ-Գ-Բ-Է

Այս անփակ անունն Աստուած Անո՛րն է միայն՝ որ կայ անսկիզբէն ՚ի վեր. մեր միտքին մէջ անհաղորդական այս արձագանգը մե՛ծ Անձանութիւն, առաջին փաստն իր դոյու-թեան:

Գաղափարներուն անդո՛յգը բացարձակն ու ամէնափա՛ռը, որ լոկ անունի մը պիրիկ փայլատակումով կը թափանցէ մեր հոգիին մէջ:

Եւ զայն բնութիւնն իր բիւր բերաններովը կը հծծէ մարդկութեան ականջին. զայն մարդկութիւնը կը կրկնէ ապագային՝ անխափան արտաբերութեամբ, ու յիմարն ան է որ կընկրկէ զայն:

Զա՛յն ծնողք կը յեղյեղեն իրենց մանուկներուն, որոնց իմացականն ընդունարան կըլլայ անոր նո՛յն հետայն՝ իբր ընդակից ծանօթի, եւ հոն ատեղերք կը հայերացունեն ՚ի սկոյն այդ գաղափարին հաւու պատկերն՝ ամէնէն լուրջ ամէնէն վառ եւ սուր թափանցումով:

Թոյլ կուտայ սակայն՝ որ փիլիսոփաներն հպարտ գիտուններն ու երբեմն տղա՛յ բանաստեղծներն անգամ՝ աե-սակ մը յամաւթութեամբ խօսին իր վրայ, որպէս զի տգէտ-

ներն ու անժառանգներն ալ՝ գէթ անքննութեամբ զինքն իմանալու խորունկ փոփանքը վայելեն:

Պա՛րզ սկիզբներու մէջ դրած է իր ոյժն եւ անկարծ վախճաններու մէջ իր միտքը. հոն՝ անտես պատճառ է, հոս՝ լոյս արգիւնք:

Մութին մէջ՝ միա՛յն իր անունը ճամբայ կը ցուցնէ բարիներուն, եւ լոյսի՛ն խի՛ մէջ՝ դարձեալ միա՛յն ան կը խտտորեցունէ չարերը:

Իր ճամբան մէկ անձուկ մուտք ունի, որ կը տանի ճրջմարտութեան պարզ դարպասը. անկէ դուրս հազար ու մէկ լայն մուտքեր կան, որ կը ձգեն կորուստի բարդ բաւիղները:

Իր արարքը չպարփակիր անձուկ սահմաններու մէջ. երէկ դրած սկիզբին հետեւութիւնը՝ չփութար հանել այսօր: Երբ դա՛յ աստեղը՝ դարերէ անգամ՝ ետքը՝ պիտի հանէ՛ զայն. վասն զի իր արամարանութիւնը՝ թէպէտ ըստ մեզ յամբ կը գործէ՝ այլ կը գործէ անսկիզբ:

Ի՛նք է որ կը շրջապատէ մեզ ամէն կողմէ, եւ բա՛ւ է որ անո՛ր ձգենք ինքզինքնիս՝ ՚ի սկոյն պիտի իմանանք զայն. վասնզի ոչ միայն արտաքին իրերու միջոցով կը հաղորդուի մեզի, այլ նաև մեր մէջ ունի՛ իր ձայնը, եւ իր անունը՝ մեր իմաստութեան սկզբնատարրն է: Իր գաղափա՛րը միայն կազատէ մեզ փիլիսոփայական անվերջ դրութիւններէ մը, որ կը ծնուցանեն անվերջ տրամարանական հիւանդութիւններ:

Բառերու ամէնէ՛ն պարզին մէջ դրած է իր իմաստը, գործերու ամէնէն հանդարտին մէջ իր գնացքը, շարժումներու ամէնէն անձայնին մէջ իր դիտաւորութիւնը, խորհուրդներու ամէնէն աննկատին մէջ իր ցուրքը:

Անձանօթին մէջ ճշդութիւն մը, ծանօթին մէջ խտրութիւն մը, անհետազօտելիին մէջ խորունկ մա՛տ մը, պատահումին մէջ տնօրինեալ կա՛մք մըն է:

Իր գործերն յայտնի՛ են ամէն տեղ, վասն զի իրեն՛ն է

ամէն գործ. այլ ինք յաւէտ անհաս է: Հասկընալ անոր անհասութիւնն՝ հասկընալ է զինքը, յամառիլ հասկընալ՝ ուրանալ է զինքը:

Անոր վրայ նմանութեամբ խօսիլ՝ անհնար եւ օտարանալ է Իրմէ, վասն զի չունի նմանը. ոչ ալ ինքնութեամբ՝ վասն զի անորա՛կ է Իր ինքնութիւնն եւ ոչ անսխալ՝ վասն զի միայն Ի՛նքն է ճիշդն անսխալ:

Ինք հաստած է ամէն բան նախնական կոյս վիճակին եւ ոչ թէ այն վիճակին համար, որուն հասուցած են մարդիկ տեսակ մը անմեկնելի կիրքերով և վրիպագործութիւններով (1):

Հո՛ս է իր թագնութիւնը, հո՛ս է ճշմարտութեան անյայտ կողմը, հո՛ս նաև սկիզբներու դաղտնիքը:

Ասով կը մեկնուի լաւատեսներուն միամտութիւնն եւ յոռետեսներուն իրաւացի տագնապը: Իր դիտաւորութիւնը նոյն և մի եղած է միշտ, վասն զի՝ իրբեւ նախախնամող անյեղի՛ ինք նոյն և մի է միշտ, ո՛ր կողմ ալ քաշքըշէ զայն մարդկային տրամաբանութիւնն և ինչ անխնամութիւն ալ որ տեսնէ հոն ծոյլ գիտութիւնը:

Տե՛ս, որքա՛ն սքանչելի անտեսագէտ ալ է. մի միակ հրատով աշխարհներու կը ջահէ. հատ մը մարդարիտով՝ գիշերներու կը կանթեղէ. իր ափ մը աղամանդներով՝ անհունը կը հարսնացունէ:

Եւ այդ միակ հրատն՝ հողի ու շարժում կը բաշխէ միլիոններու, այդ հատ մը մարդարիտն՝ իր նամէտ զգայնութեամբը՝ կը ցանէ անձանօթ խորշերու մէջ խորհրդալից սփոխներ, այդ ափ մը աղամանդները՝ փառքի վսեմ էջ մը կը բռնեն:

(1) Տե՛ս մանաւանդ Փիլոնի տեսութիւնը նախնական մարդուն նկատումով՝ զանազանութեամբ այսօրուան πλῆσθεῖς և սկզբնական ποιηθεῖς կամ χάα εἰχόνα մարդուն: Ի Philon. abbé Jules Martinի էջ 84, Տպագր. Paris 1907.

Իր այդ յաւերժական լէգէոնովն՝ ամէն ըոպէ տարբեր տեղուանք՝ կը սրսկէ առաւօտներ իրիկուններ միջօրէներ ու գիշերներ, բնութեամբ նման յարաբերութեամբ բիւրազան:

Եւ ամէն գօտիի տակ կարչաւեցունէ՝ ճիշդ ատենին՝ իր ամէնահասութիւնը, հիւսելով գարուններ, ամառներ, աշուններ ու ձմեռներ, որ միահամուռ ա՛յնքան վսեմ են որքան իրենց մանրամասնութեանց մէջ ճիշդ ու գեղեցիկ:

Բովանդակ բնութիւնն իր անդղորդ պատուանդանն է և տիեզերք իր տեղակալ գործարանը. իր ներգործութիւնը ծայր չունի. իր համբոյրներն՝ ստեղծումներ են, իր դիմահարութիւններն՝ հատուցումներ, իր ակնարկները՝ լրացումներ, և թուեցեալ կատակները՝ կը յանգին լուրջ արդիւնքներու:

Իրբեւ տնօրէն աչալուրջ՝ ամէն տեղ միշտէ կենդրոն մըն է, ամէն տեղ՝ յաւիտենական անշրջանակի մը միջակէտը, անդո՛ւլ ամէնագործութիւն մը, որուն շաւիղն անհունէ անհուն կը ձգի՝ անմատոյց հեռաւորութեամբ անըմբռնելի մօտութեամբ:

Դիւթական անըրպետն՝ որ կը ծածկէ մեր աչքէն այդ նուրբ շաւիղը՝ սահմանն իսկ է իր աստուածային բնութեան: Այդ շաւիղը՝ այն միակ շաւիղն է ճշմարտութեան հետեւանութեան ու արդարութեան, որմէ դուրս կը քալէ մարդկութիւնն իր ձեռքէն օձտած օրէն:

Բնութիւնն անոր սրբամատեանն ալ է, որուն կողքին՝ արտաքինին՝ վրայ դրոշմած է իր պերճ ու լայնատառ անունը, և զա՛յն միայն կարգալ շնորհած է մարդու: Վա՛յ անոր՝ որ թերամտելով բացաւ այդ մատեանը:

Պարզմիտներուն համար շատ նուրբ է այն վարագոյրը, որուն ետեւէն կը կատարէ անսփոփոխ իր խորհուրդը՝ խորհուրդներու սկիզբ. այլ ժիտ քննողներուն համար՝ հետզհետէ կը թանձրանայ ան, ու կայլակերպի բազմադէմ անհաս:

ներու . ինք աղօ՛վ կը պատուհասէ անոնց յաւակնութիւնը :
 Չհանգչիր երբէք , այլ կը մեծագործէ անգագար նոյն
 սկզբունքով և ուղղութեամբ , որուն ձեռնարկած է անսկիզ-
 բէն (1) . զի երբ հանգչի կամ շեղի՝ կը մեռնի՛ն տիեզերք
 ամէն ահաւոր մահով :

Ի՛նք է բացարձակ տէրը բոլոր պաշտամունքի՛ զրիս-
 տոնեային , անքրիստոնեային , հրեային , բնապաշտին , թանձ-
 րապաշտին , միաստուածին , ամէնաստուածին :

Այլ Ի՛նք է դարձեալ վսեմ՝ չէզոքութիւն մը իր անօ-
 բէնութեանց մէջ , և անաչառ գործունէութիւն մը . ներե՛լ
 կը թուի ըմբռնուի այդ պէսպիսութիւնները , հայեացքի
 այդ սխաակէտներն իր ամէնակողմ էութեան հանդէպ ,
 որպէս զի Ինք իր լինն անջատ ու ճիշդ ներգործէ ամէնուն
 վրայ , որպէս զի ամէնէն պարզմիտներն և սուրբերն աւելի՛
 համոզուին և հրճուին իր անխարութեանը վրայ , և որպէս
 զի մահն՝ որ իր գործը չէ՝ օրին մէկն անհաշտ մարդկու-
 թեան կոյր բանին արթննալուն , ա՛հ , դանձ՛ իր պարտու-
 թիւնն և նահանջէ՛ ամօթահար :

Այլ ուր իր անունովը կը կռուին մարդիկ՝ հոն հզօրա-
 գոյն ուժգնութեամբ կը շանդէ իր ահաւոր սասանն ու կը
 դարձունէ երեսը : Ա՛լ Ինք չիկայ հոն :

Ինք կարօտ չթուիր ինչ և է ալօթքի ու նուիրաբե-
 րութեան , բայց իր անյայտ կողմերէն մէկն ալ ա՛ն է՝ որ
 ամէն մազթանքի մէջ դրած է դոհունակութեան օծութիւն
 մը , և ամէն նուիրաբերութեան մէջ մերձեցումի համ մը :

Իր կնիքը դրոշմած է ամէնէն կատարեալ ձեւին՝ բո-
 լորակին՝ մէջ , և իր օրէնքն հաստած ամէնէն հաւատարիմ
 մեքենային՝ բնութեան՝ մէջ :

(1) Այս գաղափարը , որ գէթ մինչև Արիստոտէլի առնն կար իմաստասիրութեան
 մէջ , Սելադրուած է աղերսանդրացի Փիլոն պղատոնականին հատուածէն , (Տե՛ս , Ռը-
 նանի Philon d'Alexendrie et son oeuvre Ի Revue de Paris Թիւ 1 1894) :

Այդ ձեւովն՝ իր հարթ անվախճանութիւնն և այդ
 մեքենական ճշգրութեամբն՝ իր անմահութիւնը միայն յայտ-
 նած է :

Թէպէտ չէզոք , սակայն իբր անկեղծ և լուրջ տէր ալ՝
 սկիզբէն դրած է իր ուղեգիծը բնագոյնբու և իր հրամանը
 կիրքերու մէջ . ուստի անտես ըլլալովը՝ պատրոզ ալ չէ՛
 երբէք :

Նա՛ անսկիզբէն մշտագործ արարիչ եղած է , և մար-
 դուն ընդոտտ անձնիչխանութեան գիմաց՝ իր միակ ու ան-
 յեղյի անձնիչխանութեամբ՝ դրած է ամէնաներկայ հաշիւ
 մը իր հանրական ձեւերուն և օրէնքներուն մէջ :

Արտ՛ճեաեւ հողի՛ ալ տուած է մարդու՝ ընդհատ
 իրենէն ու մարմին՝ մօտ այդ ձեւերուն և օրէնքներուն ,
 երկուքին ալ անմահութեանը մէջ անհնա՛ր էր որ մարդ՝
 իրմէն վտարանջելովն հանդերձ՝ անմահ մնար : Այլ որպէս
 զի լարող քանոնը միշտ մնայ , ու վերնայ իր վրայէն ամէն
 սագիւտ անհողութեան , ինք առ միշտ դրած է իր ուղե-
 ցոյց նիշերը՝ մեկուսի աւանդութեանց , իր սուր ներշնչումը՝
 քերթողին ու մարգարէին , իր բանաւոր կաթումն՝ իմաս-
 տունին բանին , իր անփոփոխականութիւնն՝ յաւիտեանին
 մէջ ու գէտ մահը դարանակալ՝ կեանքի հորիզոնին ետեւ :

Ինք չունի՛ կատարած , և՛ իբր ամէնաբարի՛ չէր կա-
 մեր որ մարդիկ ալ ունենային . սակայն կրնա՞ր առանց
 այն մեծ վայելուչ հաշիւին գործել Ինք՝ որ արամադրած է
 մարդուն հաշուելու կարողութիւնն ալ , և ճիշդ ու արդար է :

Կարգ մը մարդիկ չափազանց ապաւինած կը թուին
 Գութին , բայց անոր ամէնէն անհատ և իմաստուն գութն՝
 իր ճշգրտութեան մէջ էր . անոր համա՛ր ալ է՛ որ դասը
 տուա՛ծ աստէն անիրաւել կը թուի :

Ինք չուղեց լահը , և ասոր յայտնի ցոյցն է անմա-
 հութեան աղօտ տենչն ու գաղափարը , զոր մարդիկ ունին ,

եւ բնագրական զարհուրագին սոսկումը, որով կը խորշին մահէ :

Ան է որ նաեւ դրած է համագոյնի մէջ՝ ամէն բացատրութենէ վեր՝ անթափանցելի կողմն իսկութեանց ու ներդաշնակութեան, որով կը մշտնջենաւորի մեծ զանգուածն՝ յարածգեալ բանի՝ մը (raison) յաւիտեանէ՝ յաւիտեան :

Լոյսին մէջ իր ներկայութիւնը, վախճանին մօտ իր ճշգրտութիւնը, խիղճին մէջ իր բեւեռուն աչքն ունի դարձեալ, և չուզե՛ր ալ որ մարդ՝ իր բովանդակ պատասխանատուութեամբն՝ անմխիթար մնայ իր անկումին վրայ՝ նա՛, որ ունի գիշերի մը մէջ իր երկնումը, տիւի մը մէջ իր երեւումը, անհունին մէջ իր ասպնջարանը, անդունդին մէջ իր հատուցարանը, ստեղծումին մէջ իր գութը, յայտնութեան մէջ իր բանալին, ճշմարտութեան մէջ իր կորովը, լուութեան մէջ իր ձայնը, անքննելիութեան մէջ իր գիտութիւնը, երկինքի մէջ իր նայուածքը, հրաշքի մը մէջ իր հաշիւը, աստղերուն մէջ իր թրթռումը, շարժումին մէջ իր հիւստածքը, անհատութեանը մէջ իր տրամաբանութիւնը, շամանդաղի մը մէջ իր մերձեցումը, սօսախնի մը մէջ իր արհաւիրքը, հանճարի մէջ իր ճաճանչը, խանդի մէջ իր սէրը, գիւտի մը մէջ իր զարկը, տեսիլներու եւ ազդումներու մէջ իր հանդէսն ու անդէնը, աւերումի մը մէջ իր յարդարումը, տիեզերքի մէջ իր հնարքը, մարդկութեան մէջ իր փառքը, ամենի մը մէջ իր զօրութիւնն և ամէնուրեք իր անունն ԱՍՏՈՒԱԾ :

Զ.
Հ Ա Ն Ճ Ա Ր

«Անդունդը ասացին թէ Ձէ՛ առ իս, եւ ծով ասաց թէ Ձէ՛ ընդ ինեւ» :
Յոք ԻԸ. 14 :

«Քան զամենայն շարժունա շարժնագոյն է իմաստութիւն, զարմանէ եւ ընդմտանէ ընդ ամենայն փան յսակութեան : Քանզի ծանանչ է Աստուծոյ զօրութեանն, եւ ծագումն ճշմարիտ փառաց ամենակալին, Ի՛... : Ա. Է. Է :

Հանճարը, որուն անունն հիներն իր բնութեան շատ պատշաճ յորջորջումով դրած են՝ իբր Ամենաճար, հանճարն՝ ինք յայտնութիւն ըստածն իսկ է :

Ան՝ ցոլքն է անքուն վեհափա՛յլ յաւիտենակա՛ն ճշմարտութեան, որ իր միջոցով կը լուցանէ մարդկութեան ինկած բանը :

«Երբ միտքն հաւաքելէ ետք հնարաւոր փորձառութիւններն ու ծանօթութիւնները (ինչպէս ըստած է մեծ հանճարի մը վերաբերումով) տրամախոհութիւնը կը լծորդուի զգայութեան հետ, ուղեղն ալ կը զուգաւորի սիրտին հետ : Ա՛լ այնուհետեւ ամէն բան կը յատակուի կը համախմբուի ու կը ներդաշնակուի մարդուն ներքը : Հանճարի մարդն ա՛ն է՝ որուն վրայ այս ամբողջական յառաջատուութիւնը կը կատարուի հանդարտութեամբ» (1)

Առանց մտնելու ասկէ աւելի բազմադէմ հոգեբանական նրբութեանց մէջ՝ իմացական արագ ներքսհայեցութեամբ մը՝ մենք ալ կըրնանք սահմանել հանճարը՝ — կատարեալ մարդուն մէջ իբրեւ կատարեալ փթթումն սկզբնական բանին սերմին :

(1) Henri Blaze Essai sur Goethe Le Faust P. 6.

Հանձարը , ոչ այն ծանծաղ ինքնախնդիր ու անցաւոր ընդունակութիւնը միտքին , որ դեռ բոլորովին ազատած չէ կրաւոր նախադատութիւններէն , որ՝ իրերու երեւութակա- նին մէջէն կորզելու համար բացարձակէն շատ ստոր և հա- ընեանցի գեղեցկութիւններ ու ճշմարտութիւններ՝ կառնէ երբեմն բռնազբօս սլացք մը , և զոր արժան է աւելի տա- զանգ անուանել . այլ հանձա՛րն իսկական , ա՛ն՝ որ իր բնա- մոյն ինքնութեամբ ⁽¹⁾ հազորդ ու տարփող է միշտ մեծին հանրականին ու բացարձակին , ան՝ որուն աննկատ լուրջ անարուեստ ու բարեխնդիր թափանցումին առջեւ՝ բնու- թիւնը վերջապէս կը մերկանայ իր խորհուրդները միշտ նոյն միշտ անսլալ իրենց առընչութիւններով , կը տեսնէ հոն- տեղերն իսկ՝ ուր միւս մարդիկ ոչ ինչ կը տեսնեն՝ յատակ ու պարզ այն իմաստը , որ կայ արարչապէս տիեզերքի ան- յեղի երեւոյթներուն և օրէնքներուն մէջ :

Առանց զբաղելու ամբօխին ազազակներովը , որ կայլա- կերպին վայրկեանէ վայրկեան , առանց զբաղելու իր անձ- նասիրութեան թեւադրութիւններովը , որ միշտ կը յորդո- բեն արտադրել ինչ և է բան մը , ան՝ վստահ իր ապագա- յին իր բեղնաւոր համբերութեանը վրայ՝ չաճապարեր երբէք :

Իր համբերութեամբն ու անհպարտութեամբ յառաջա- տելով առաքինաբար՝ կը նշմարէ պատահական ամէն դի- տութիւններէ ամէն ժամանակեայ դիպումներէ վեր՝ այն հեռեւան կարգն ու ներդաշնակութիւնը , որ կը տեսէ միշ- տընչեանապէս իրերու և դաղափարներու կարծեցեալ անկար- գութեան ու աններդաշնակութեան յատակը :

Ան թափանցօ՛ղ է լոյսի նման , պայծա՛ւ է ճշմար- տութեան նման . իր բնութենէ՛ն է լլլալ մերթ յամբ ,

(1) Բնամոյն ինքնութիւնը (originalité), կրտէ Բանդ, առաջին յատկութիւնն է հանձարին :

մերթ երազ . միշտ աննենդ ու յատակատես , և իբր հոգի՛ անկցորդ ամէն նիւթաւոր անցականէ :

Ան՝ իբրեւ ճաճանչ երկնային իմաստութեան՝ կուտայ տեսանողին արծիւի սուր և պարագէտ աչքը , օրէնադիրին՝ կշռող քանոնը , դատաւորին՝ արխապագեան դիտակը , դի- տունին՝ վերլուծիչ և ընդմտանոյ արամախոհութիւնը , սուր- բին՝ անաղտ հոգեատեսութիւնը , սատանին (վասն զի՛ իրե- ռու կարգին մէջ սատանաներն ալ ունին իրենց սահմանեալ գործը)՝ մանր հնարքն և քերթողին՝ անաղտ նրբատեսու- թիւնն ազամանդէ :

Հանձարի աչքին մէկ առումով փայլակնօրէն կը լու- սանայ նիւթական ու բարոյական աշխարհներու անտխեղծ կաղմը՝ մեծ սկզբնապատճառին յաւիտենական գործունէու- թեան ներքեւ ստայնանկեալ :

Ան կը տեսնէ պատահարներու անխնայ թուած շեղ- ջին մէջ՝ աննկատեալ նախընթացներու արդատիքը , հան- դարտ գնացներու մէջ՝ մեծ դիտաւորութիւնը , յանկարծա- կանին մէջ՝ հեռաւոր պատճառը , զարմանալիին մէջ՝ բնա- կանը , սկիզբներու մէջ՝ վախճանն ու նիւթին արտաքին շարժումներուն մէջ՝ հոգիին ներքին խլրրտումներն ազուցիկ :

Իր փաստն է պայծառութիւնը , իր պերճախօսութիւնը՝ ճշմարտութեան և իր կորովն՝ անձնիւր բնազդական համա- զումին հաստատութեան մէջ է :

Թէ հետամուտ ըլլայ ծագումներու՝ իբր առաջին մարդը , հայելի՛ բնութեան անպարտուակ թատրին , մօտէն կը ջօ- շափէ ստեղծագործութեան խորհուրդն այն դիւթական ա- ռապաստին ետեւէն , որ կանջրպետէ մարդկային ու աստ- ուածային բնութեանց մէջ : Հանձարն՝ իբր հոգի՛ տեսնող կը խելամոտէ հոգիին ու մարմնին կցորդութեան նուրբ հրաշ- քին : Դատումէ դատում , ճշմարտութենէ ճշմարտութիւն կը սուրայ ոչ թէ քայլ քայլ , հապա մրկօրէն , ու լայնօստ

բայց անվրէպ ճշդութեամբ կը հասնի յաւ (ultime) պատճառին սահմանը, ուրկէ՝ իբր ողիմպական դղեակէ՝ կը նկատէ, Անո՛ր շնորհելովը, մե՛ծ դիտաւորութեան բացարձակ հանգամանքը. հոն՝ անոր դէմ յանդիման տեսութեանէն դրեթէ աստուածարեալ՝ ելեկարիկ պատգամներով կը հեզու մարդկութեան վրայ ամբողջական իմաստութիւն մը :

Թէ աւանդութեանց ու եղծեալ ընդհատեալ արձանագրութեանց հինաւուրց դուռնէն մանելով անցեալին խորերը՝ բերել ուզէ նոր ճշմարտութիւն մը ներկային հրապարակը, սուրալով սաղապելով մանուածոյ ներհակներու բաւիղէն, վտարելով ամէ՛ն ողի, ամէն մարդկային հաշիւ, ամէ՛ն յարաբերական հնարք, ո՛չ ալին նայելով ո՛չ ձախին ձգուելով՝ կերթայ՝ սուզակի ժրութեամբ՝ խորերու խորքքքիչ մը ետք՝ ահա նա ինք հասած է մեզի բերելով նոր և կոյս ջահ մը՝ պայծառացունելու անլոյս ատեաններ, տարտամ ուղիներ, խորունկ պակասներ, լքուած յոյսեր :

Թէ ելնէ խորն անհունին ու իջնէ ալքն անդունդին՝ հոն անթիւ հակա՛յ աշխարհներու զգլխիչ թաւալումին հետ՝ կը պարագայի՝ միջոցին և դոյութեան անկենդրո՞ն անշրջանա՛կ օթեւանին մէջ՝ դանելով հոն բացարձակ օրէնքներու դիտաւորական մեծ համագրութեանց ահագին ծոպերն ու դիծերը :

Հանճարն՝ իր բարձրութեամբն իբր անծանօթ իմն՝ միակ նշանն է աստուածայայտնութեան ի մարմնի. միա՛կ աչքն՝ որով մարդկութիւնը կըրնայ կարգալ անսխալ երկիրն ու երկինքը :

Բնութեան հիանալի մատեանը, որ կը պարունակէ անհամար յայտնութիւններ, առանց անոր՝ գո՛յ է մեզի համար. առանց հանճարին՝ այս սքանչելի տիեզերքն աննշանական քառս մըն է և անոր կազմին՝ էակ մը անվաստ :

Հանճարը՝ շա՛նգ մըն է բանեղէն՝ շանդերու բուն Ամէ՛նահանճարին կողէն ելած, որ կը խրի դարերու հին կողը,

և մարդկութիւնն՝ անոր շուինդովն արթունցած վրիպակներու և պատրանքներու մուսյլին մէջէն՝ կը նշմարէ հոն ճշմարտութեան անխափոյց հրատը :

Սո՛ւղ են իր պատգամները, այլ իրենց պիրկ համառօտութեան մէջ խտացուցած լուսացուցած՝ ունի՛ն իրենց հզօր մեկնութիւնը : Անո՛նք են որ կը վճռեն «Գո՛ւլը կամ ո՛չ գո՛ւլը» : (1)

Անվիջակա՛ն է անոր թափանցումը, արագ ու անվիճելի է անոր ըմբռնումը, անմա՛հ է անոր դատաստանը :

Հաղորդակա՛ն է ան, շո՛յա է, ընդմտանո՛ւ է, պա՛րզ է, երկայնա՛միտ է, յստա՛կ է՝ իր բնութեան իսկ մէջն են այդ կայծակնամաքուր հանգամանքը :

Բառերն անոր ձեռքն ամէնայայտ իմաստներ են, միահամուռ արտայայտութեանց լուսհեղեղներ, որոյմէ բովանդակ ազգեր ու դարաշրջաններ կառնեն իրենց կանոնաբանը :

Եւ՝ անոր լեզուն հասկընալի է ամէնէն սլալալեզու աշխարհներու, ամէն հոգեբանութեան, ամէն կարգի իմացականութեանց, փիլիսոփային, պարզմիտին, դիտունին, տղէտին. վասն զի անկե՛ղծ է ան, վասն զի ստո՛յգ է. անկե՛ղծ՝ սիրտի նման, ստո՛յգ՝ դոյութեան հանդոյն :

Իր խօսքն՝ հզօր թրթռումն է բնութեան հոյակապ քնարին, որուն աներեւոյթ թեղերն՝ առաջին մարդէն մինչեւ վերջին մարդն՝ Ամէնահանճարին ծագումով մեմնոնեան անդրիին պէս պիտի հնչեն անխափան :

Օրէնք, գիւտ, մէթոտ, փիլիսոփայութիւն, աղօթք, քերթուած, ինչ վե՛հ հաստած ու արտայայտած՝ որ մարմնացած են միանգամ ու կը տեւեն արեգակին տակ՝ եղած են հանճարին երկնադրացի միջնորդութեամբ, իբր անհրաժեշտ մասեր աշխարհի կարգին, որով նաեւ տեւական ու սրբազան կը դառնան անոնք :

(1) To be or not to be . . .

Հանճարի գիտակէտը՝ մասնական բոլոր տեսակէտներու վսեմ բարձունքէն է որ կըրնայ լայնաբար նշմարել ամէն գիւրքի ամէն նկարագրի հանգամանքն և գործունէութիւնը՝ մինչև հուսկ յածերը . ինք անկէ՛ կը նկատէ գոյացութեանց ու անոնց յարաբերութեանց պատճառներն իրենց ընդարձակ, անձուկ, ընդհանուր և մասնաւոր գիծերուն մէջ : Ու երբ հարկ ըլլայ, ամէն հայեակի ուղղութիւններէն ալ գիտելէ ետքն համայնն՝ ի՛ր խի որմըղ-դական կատարէն համադիտելով վերջնապէս, ամէնակո՛ղմ բոլոր մըն է ահա որ կուզայ յղացունել մարդկային միաքին՝ ապու համար անոր իր համերական դնացքն և ուղղութիւնը :

Եւ այդ բոլորին մէջ՝ ամէ՛ն աչք ամէ՛ն գիտում կը տեսնէ իր ճշգրիտ բաշխը գերն ու գիւրքը, հիասքանչ զարմանալով այն փառքին վրայ՝ որ կը ճաճանչէ անոր մէջ բացարձակ ճշմարիտին յորքովը :

Ինչպէս ամէն բանի՛ նոյնպէս և մանաւա՛նդ հանճարին՝ մէջ Աստուծոյ մատը կայ :

է.

Գ Ե Ղ Ե Ց Ի Կ Ը

«Պեղեցիկը՝ ճշմարիտին շքեղութիւնն է» :
ՊԼՄԻՆ

Այան բառեր՝ որ ունին անվերջ ու միատարր հրապոյր մը, հրապոյր մը խորունկ՝ երկինքի պէս և անզոյգ՝ լուսինի նման : Անոնք կը պատկերեն գաղափարի մը անհունը :

Իրենց տարտամ վսեմութիւնը՝ խորին ճշգութեան մը ընդարձակ չափի մը և հորիզնապիժ շրջանակի մը մէջ առնուած՝ կը պարունակէ շարք մը բարոյական ու երկրաչափական գաղափարներու ճշգութիւնն ալ :

Այսպիսի բառ մըն է Գեղեցիկը :

Ա՛հ, գեղեցիկը . ս՛ւր կը գանուի ան, պիտի գոչեն կարգ մը յուեաններ :

— Ամէ՛ն տեղ :

Բայց զայն ճանճալը շա՛տ գիւրին շա՛տ ալ գժուարին գործ մըն է :

Եւ նախ պէտք է ընդունիլ յառաջագոյնէ՛ թէ գեղեցիկ բնութեան մէջ չիկայ՝ տգեղ բան : Ինք բնութիւնն՝ իր լրութեամբը գեղեցկութիւն անհազորդական՝ ամէն բոպէ հանելու և անուցանելու վրայ է իր արգասաւոր ծոցէն համեմատական գեղեցիկներ՝ բացարձակ գեղեցիկներու միջոցով :

Ու երբ ըսենք թէ այդ համեմատական գեղեցիկներն են ճշմարիտներն ու բարիները, տուած կըլլանք գեղեցիկին լայն սահմանը :

Փիլիսոփայական սխալ մըն է արոհել իրարմէ ճշմարիտը գեղեցիկն ու բարին : Ճշմարիտը մի՛շտ բարի է, ու բարին յաւէ՛տ գեղեցիկ . որով՝ գեղեցիկն մէջ ըլլալու են

հարկաւորաբար ճշմարիտն ալ բարի՛ն ալ՝ այդ երկուքէն իր վայելչութեամբը միայն երբեմն լայնադոյն ըլլալով գեղեցիկը :

Բացարձակ գեղեցիկ են՝ աստղերը, արեւը, լուսինը, տիւն ու գիշերը, աշխարհն՝ իրենց իսկութեամբն ու վեհախառ ներդարձութեամբ : Ո՞վ կը համարձակի ըսել թէ անոնք բարի ու ճշմարիտ ալ չեն . մանաւանդ ո՞վ կը յանգըզնի՛ բաց աչքով՝ անոնց միասնական ներդարձութեան արդիւնք արարածներուն համար ըսել՝ թէ գեղեցիկ չեն իւրաքանչիւրն իր բուն դիրքին մէջ, իբր համեմատականներ : Եւ այս երկու կարգի գեղեցիկներուն բովանդակը չէ՞ մեծ գեղեցիկութիւնը, նոյն ինք ամբողջ անհուն գոյութիւնը :

Մի՛ կարծեր որ ծաղիկներու մէջ վա՛րդն է միայն գեղեցիկը . առաջին անգամ ծաղիկներու թագուհի զայն անուանողն՝ ոչ թէ նոր բացարձակ գեղեցիկ մը գտած է ծաղիկներուն մէջ, այլ յայտնած ըլլալու է ի՛ր իսկ ճաշակը՝ լծորդուած անշուշտ մասնական գէպքի մը : Ամէ՛ն ծաղիկ՝ կեղծէն զատ՝ գեղեցիկ է :

Նմանապէս, տունիդ անկիւնը զօղած տմոյն սարդէն մինչև վեհ խրոխտաբաշ առիւծն՝ իրենց կարգին՝ գեղեցիկ են, ու ա՛դ իսկ է իրենց գոյութեան բնական պատճառը :

Տգեղը՝ սուտն է, չա՛րն է, վիժա՛ծն է :

Եւ ո՞վ կը մեղանչէ գեղեցիկին, եթէ ո՛չ ա՛ն որ կը զարգարուի անոր անհարազատ գոյնովը . այնպիսին տգե՛ղ է՝ վասն զի դաւաճանած է բարիին ալ ճշմարտին ալ :

Անգամ մը ընդունելէ ետք թէ արեգակին տակ բարի՛ է ամէն բնական բան, բարի՛ է ուրեմն ա՛ն որ կը ներկայանայ իր ճշմարիտ կերպարանքովը . մարդո՛ւն, անբարի՛ սուտ մարդուն եղծումն է՝ որ հանրական այս բարիներուն մէջ կը յերիւրէ տգեղներ :

Չվատթարած մարդուն ներսը՝ գեղեցիկին ճաշակը

քո՛ւռն է ու բնական . և անհատին նախկին այս բերումն ընտրական՝ սեռական գեղեցիկութեան համար ալ գրեթէ միշտ անսխալ կըլլայ, երբ սգեւորուած է բարի գիտումով և ճշմարիտ համակրութեամբ :

Մարդու և միւս արարածներու գեղեցիկութեան պէս են՝ ոճին գեղեցիկը, դնացքին գեղեցիկը, գործին գեղեցիկը :

Աստուածաշունչի ոճին գեղեցիկութիւնն՝ իր սեղմ՝ ճրջմարտութեանց ու պարզութեանց մէջ է . անոր համար յաւիտենական մատեանն եղած է մարդկային ազգին մեծ մասին : Եթէ, օրինակ իմն, Յովսէփի գեղեցիկութիւնն իր բարութեան և անկեղծութեան մէջ չըլլար, չէր կըրնար յաղթահարել տգեղ նախանձին ու չէր տիրանար այն մեծ փառքին : Նոյն և աւելի մեծ համեմատութիւններով՝ Յիսուս : Դիտիցէք մեծ մարդոց վարքին ու կենսագրութեան լայն դիժերուն անընդհաա գնացքը, և պիտի տեսնէք որ անոնք՝ ամէն վճռական պարագաներու մէջ՝ անխախտ կեցած այդ դիժերուն վրայ՝ բարիին ու ճշմարտին ակոյեաններն եղած են : Այրիին լուման ամէնէն գեղեցիկն էր սղորմութեանց գործերու, վասն զի իր պարզ առատութեամբն անկեղծ ու յորդապէս բարի՛ էր :

Նմանութիւնները տգեղ են միշտ՝ նախատիպէն հեռանալուն չափով : Արուեստն՝ իբրև պաշտօնեայ նմանութեանց՝ յաւիտեան պղտիկ պիտի մնայ նմանելով գեղեցիկ բնականին, ըլլա՛յ մօտէն ըլլա՛յ հեռուէն :

Մանկութեան գեղեցիկութիւնն՝ իր սկզբնական վայելչութեան ու անարուեստ պարզութեան մէջ է . երբ ունակութեամբ արուեստակել սովրի՛ ա՛լ անցա՛ծ է տգեղութեան սահմանը : Երիտասարդութեան գեղեցիկութիւնն՝ իր առողջ եռանդին համարձակութեան ու սօս անկեղծութեան մէջ է . երբ պատրուակէ այդ իր բերումներն՝ ա՛լ

խնայելու անհրաժեշտութեան ալ գեղեցկութեան ալ: Մե-
րութեան գեղեցկութիւնն՝ իր համեղ փորձառութեան, գի-
տուն բարութեան, իր սիրտին և գլուխին անբիծ սպիտա-
կութեան մէջ է. երբ այդ հանգամանք գունասեղան ան-
հարազատ երանգներով՝ ձերութիւնն ալ կը դառնայ կըլլայ
չարածերութիւն մը, և անոր գեղեցկութիւնը՝ ծիծաղելի
պիտակութիւն մը անժամ:

Երբ աշխատինք անխաթար պահել մեր սիրտին խորն
ստոյգ գեղեցիկին լարերը, որ մարդը բնութեան կցորդող
ամուր թեղերն են, ինք բնութիւնը պիտի գործակցի մեր
այդ աշխատութեան ու պիտի պսակէ մեր պարզ ճիւղերը
քաղցր երկարակեցութեամբ: Այդ լարեր են մեր խորագոյն
բնագիւտները բարիին ու ճշմարտին համար, որ միշտ կը բո-
զոքեն մեր սխալ բնարութեանց և խորթ անտակութեանց
դէմ ու անշտունջ կը դատապարտեն մեր ազեղ յաւել-
ուածները:

Կեանքէն աւելի գեղեցիկ ի՞նչ կայ արեգակին տակ,
և բնական կենցաղէն աւելի ի՞նչ բան աւելի եւս կը գե-
ղեցկացունէ ու կերկարատեւէ այդ չքնաղ պարզեւը: Ան-
բնական սեթեւեթեալ կենցաղն է՝ որ տղեղցունէ կեանքն
և կը փութացունէ երկիրի վրայ ամէնէն ազեղ երեւոյթը՝
մա՛հը, մարդուն ազեղ արտուղութեանց ամէնատե՛ղ այդ
ծնունդը:

Բնութեան օրէնքով ամէն բան՝ որ գեղեցիկ է՝ կեան-
քի, ու ամէն բան՝ որ ազեղ է՝ մահուան կը կոչուի. ըստ
այսմ՝ արուեստներու և փիլիսոփայութեանց ամէնէն գե-
ղեցիկն ա՛ն ըլլալու է, որ կուսուցանէ ըլլալ միշտ պարզո-
րէն գեղեցիկ, կամ՝ սահմանը կրկնելով՝ բարի ու ճշմարիտ:

Եւ այդ արուեստին մեծ վարժապետն՝ ինք մայր բնու-
թիւնն է: Չխորթանա՛նք իրմէ:

Ը.

ՍԷՐԸ

«Սիրոն ունի իրեն յասուկ այնպիսի պա-
ճառներ, զոր տրամաբանելու կարողութիւնը
չճանչնար»: Պէ՛զ Քասգալ. Խորհրդո՞ւնքն է՞,
Հայ. Պարզմ. էջ 442:

«Հոգիին զօրութիւնները՝ չեն բաւեր այլ
եւս սիրոյ, ինչպէս իմացականութեան զօրու-
թիւնները՝ ճշմարտութեան»: Կիզոյ. Թուրք
Գիտն. էջ 1:

ՍԷՐԸ:

Գեղեցիկին պէս տարտամ և ընդարձակ բառ մը, բա-
ւերուն զգացումներուն ալ վսեմը:

Այլ այնչափ լա՛յն և սո՛ւր է սիրոյ զգացումը գեղեցի-
կին զաղափարէն, որչափ սիրտը միտքէն հողին նիւթէն:

Գեղեցիկն՝ իմաստասիրութեան առարկան ու վախճանն
է. սէրը՝ սիրտին հսկա՛յ մագնիսացումն այդ առարկային
հետ:

Գեղեցիկին մէջ իմաստութիւն մը կը ճառագայթէ, սէ-
րին մէջ՝ կրօնք մը կը փայլատակէ. և կրօնքը՝ սահմանա-
կա՛ն է անհատին: Անոր համար մարդ կըրցած է՝ մինչեւ
աստիճան մը՝ տալ ճշգրիտ սահմանը գեղեցիկին, տիեզեր-
քին, այլ երբէք չէ՛ կըրցած սահմանել սէրը, նոյն ինք
վերացումն իր սիրտին:

Անոր համար հիներն ու նորերն աստուածային՝ այսինքն՝
անբացատրելի անուանած են սէրը: Ու գրեթէ բնա՛ւ չիկայ կը-
րօնք մը, որ սէրով չլեցունէ իր անբացատրելի մասը. ա յսինքն՝
համակրական զգացումով կեանքի բնութեան բնավայրի
և մարդկութեան: Սէրն է՝ որ մարդկային տրամաբանու-
թեան հետ իր անհաշտ կողմերովն հանդերձ՝ կը կնքէ ամէն

տրամաբանութիւն . չխորհիր՝ կը բերուի գրեթէ ոստումով,
չգասեր՝ կը դգայ, չպերճախօսեր՝ կը ձգտի ու կը խնկի :

Բա՛ղցր է կեանքի պէս, հո՞ր է մահու պէս :

Եւ այս ամէն ներգործութեանց մէջ՝ միշտ այդ կոյր
շահատակինն է յաղթանակը, վասն զի մի՛շտ ինքն է վեր-
ջին ճիշդը, բնականը, անբացատրելի բացատրողը, մէկ
խօսքով՝ սիրտը :

Ամէն բան անո՛վ կը լինայ, ու ամէն գաղափար անոր
օգնութեամբ կիրանայ :

Օրէնքին չնախատեսածը՝ սէրը կը լեցունէ, գիտու-
թեան դարաւոր տքնութեանց չկըրցած լուծածը՝ սէրը կը
գտնէ և կը լուծէ մէկ ակնթարթով :

Նահապետները՝ բնականէն զատ՝ ոչ գրական ոչ ալ
գրաւոր օրէնք ունէին . սէ՛րն էր անոնց պարզ կանոնը :
Սէրո՛վ միայն կը հասկընային իրար, կը կարգաւորէին իրենց
գործերը, կը տիրէին ու կապրէին երկա՛ր խաղա՛ղ ու եր-
ջանի՛կ :

Եթէ՛ Նեւտոնն ու Բասդալ չսիրէին բնութիւնը՝ գիտութե-
նէ աւելի կրօնական երկիւղածութեամբ՝ չէին կըրնար ստեղ-
ծագործել այն մեծ գիւտերը, որոնց վրայ գեռ կը փաս-
տաբանեն գիտունները : Եթէ Մաքս Միլլէր ու Հ. Տիտոն
չսիրէին կրօնքի փելիստիայութիւնը՝ չէին կըրնար խուզել ու
նկարագրել կրօնքներու և Սէր կրօնքին ամէնէն խորհրդա-
ւոր կողմերն՝ այնքա՛ն սքանչելի գիտութեամբ և այնքա՛ն
ընդարձակ հոգետեսութեամբ :

Սէրը՝ տիեզերական լեզուն է նաեւ մարդկային ազ-
գին . լեզո՛ւ մը զոր կը հասկընայ ամէն մարդ իբրեւ նոյն
չափով, լեզո՛ւ մը աստուածային : Թերեւս ասո՛ր համար
աստուածաբաններն ալ Աստուծոյ վերջնական սահմանն՝ իբր
անբացատրելի՛ տուած են «Աստուած սէր է» ըսելով, ինչ-
պէս նախագրած է Պօղոս առաքեալ ինքն ալ :

Վասնզի անհուն գոյութեան մէջ՝ սէր անունը զօրու-
թի՛ւն մը գաղափա՛ր մըն է՝ ընդունակ լայնալու յանչափա,
որ երբ անգամ մը կաթէ մարդու հոգիին մէջ և՛ փոխար-
կելով իրական զգացումի՛ թրթռացունէ հոն ամէնէն առաջ
նախահաւական իմաստներն անոր դէպի իր գոյութեան
պատճառը, կը դառնայ կըլլայ, որպէս զի այսպէս ըսենք,
Սնոր ներկայացուցին հոն :

Այդ մե՛ծ սէրէն զատ, որ կրօնքն է բացարձակ գե-
ղեցիկին՝ մանաւանդ անոր Պատճառին, կան՝ իբր անոր
գլխաւոր ծնունդներն՝ երեք կարգ սէր,—ծնողականը, բա-
րեկամականը, ամուսնականը :

Ու այս երեքին ալ մէջ՝ նոյն յաղթ զգացումը, կրօ-
նականին պէս, հրա՛շք կը գործէ, այսինքն՝ անոր արդիւնքն
հաշիւի տակ շատ չեն իյնար՝ պատճառներն անանջրպետ
կցորդ ըլլալով անհասին :

Ծնողական սէրն՝ ամէնէն բնականն ու անփաստաբանե-
լին է . ծնողքդ՝ չսիրելու պատճառներ ունեցած ատեն ան-
գամ՝ ստիպուած ես սիրել, չե՛ս կըրնար չսիրել, վասն զի
ճնած օրէդ մասն ես անոնց : Բնական այդ սէրն այնչափ
բուռն է՝ որ ատելու եկամուտ պատճառներդ յովտ մը չեն
կշռեր սիրելու գոյական պատճառին քով : Հայրենի սէրն
իմաստուն է . հայրն՝ իբրեւ տէր ընտանեկան տաղաւարին
ու փորձ այխարհի գնացքին՝ խոր լուրջայն և խորհրդա-
ծութեամբ մը կը սիրէ. չփայփայեր, վասն զի հրամանահան
է . շատ չներեր, վասն զի գիտէ՛ ալ որ ներումն հրախրա՛կ
է եղծումի : Միա՛յն մեծ հարուածին հանդէպ կիյնայ իբր
բարձրութենէն, ու կը պոռթկայ իր հայրութեան բովան-
գակ փայփայանքը վերահառաջ . «Որդեա՛կ իմ՝ Աբեսողոմ,
Աբեսողո՛մ որդեակ իմ . ո՛ր տայր զմահ իմ փոխանակ քօ (1)» :
Մայրենին՝ բոլորովին զգացումն է, փափուկ վսեմը . աւելի

(1) Բ. Թագաւորաց թիւ .

մօտ մայր բնութեան և աւելի գրգաղին : Կոստնու մինչեւ
է՛զրը գերեզմանին՝ իր զաւակին համար : Անորն է ամէն-
լուրջ և անլուրջ հնարք . իր ազխտութիւններն անգամ
հնարագէտ են ու հրա՛շք կը գործեն : Մայրենի կաթիլ մը
արտօսը՝ մա՛հէ կազատէ :

Բարեկամական սէրն՝ եթէ նմաններու մէջ է՝ ճիշդ
փոխանակն է բնականին , — ծնողականին . «Նման զնմանն
սիրէ» :

Ասոր համար հիները կը սահմանեն բարեկամական ու
ամուսնական սէրն «Իբրեւ պաշտօնեայ Աստուծոյ ի պահ-
պանել զերիտասարգութիւն (1)» : Խօսքս՝ շահու , ընկերա-
կան , պատահական սիրելութեանց վրայ չէ . այլ տեւակա-
նին՝ որ դիրքի , վայրի , վիճակի , սիրաի նմանութիւններէն
կը ծնի ու կը մշտնջենաւորի , և մտածուած , չափուած ,
հասունցած՝ կը կենդրնանայ հանգոյն էակին վրայ , այնպէս
որ մէկուն պակասը միւսինովը կը լենայ , կամ երկուքին
պակասն ալ համակերպական զգացումով :

Եւ այդ սէրն ալ՝ իր կարգին հրա՛շք կը գործէ :

Տե՛ս Դամոնի ու Փինտիասի սէրը . երկո՛ւքն ալ իրա-
բու երաշխաւոր մահու չափ , երկո՛ւքն ալ բազդակից իրարու :

Երկո՛ւքն ալ իրարու սիրուն մահուան գիրկը նետուելու
եռանդով՝ երկո՛ւքն ալ կազատին չքնաղ պատահարով-
իրենց մահը վճռողն անգամ՝ սքանչացումով կը գիւժէ անոնց
մահատէր գրկախառնութեան , կուղէ՛ մահակից ըլլալ
անոնց ու ազատ կարծակէ : Մա՛հը , մեծ անողքը , տեղի
կուտայ այդ տեսիլին :

Բարեկամի՛ սէրն է՝ որ կը գործէ այդ հրաշքը (2) :

(1) Պլուտարքոս , Զուգարիութեան և Համարակի էջ 135 :

(2) Բսենտիոն կը յիշատակէ այս հրաշալի վէպը (Յիշատ . Գիրք Բ .) . Երբ
Դամոն ու Փինտիաս՝ Պիւժագործի աշակերտներն՝ ուխտագնացութենէ մը կը դառնային
իրենց հայրենիքը Սիրակուսա , պտտահեցաւ որ Դիոնիսիոս մահուան դատապարտեց

Ամուսնական սէրը , սէրերու ամէնէն նիւթայեալն ու
փշալիցը՝ որուն թէ չմիջամտեն կեղծիք , անբնական բե-
րումներ , ախտեր , շահու մարմաջ՝ կըլլայ աղբի՛ւր երջան-
կութեան ու մայր արգասաւորութեան : Սէր—կրօնքը՝ քը-
րիտանէութիւնն՝ այս հանգամանքով անլուծելի քարոզած
է այդ սէրը , ու իբր այնպիսի կը պսակէ , վասն զի բուն
սէրը սլարդ՝ այսինքն՝ մի է , ու երկու միակներ անլուծաբար
լծելով միայն կըրնան մշտնջենաւորել զայն : «Եղիցին եր-
կուքեան ի մարմին մի» :

Եթէ ճշմարտի ու բարիի մը համար բարակեց միան-
գամ սիրադ , ա՛լ մի՛ երկմտիր . մանաւանդ երբ այդ բա-
բախումը փոխադարձ է , ա՛լ մի՛ հաշուեր : Զանա՛ հեռա-
ցունել միաքէզ ընկերական դիրքիդ ու շահու նկատում-
ները . հեռացո՛ւր նաեւ բնական միջնորդներէդ՝ այսինքն՝
ծնողքէդ ու ազգականներէդ՝ զատ ամէն միջամտութիւն :

Մի՛ հաւատար հեռաւոր լուրերու , որ նախանձոտներն
ու ամուսնական շուկային բանբերները կը յօրինեն՝ մանա-
ւանդ քաղաքներու մէջ . ա՛ռ զայն նախկին սիրովդ , ու եր-
կինքի նուիրագործութեամբ երջանիկ պիտի ըլլաս :

Քանինե՛ր այսպէս՝ գրեթէ անզխտակցաբար՝ երջանիկ

Փինտիասը լոկ ամբաստանութեամբ մը , Փինտիաս՝ մահու երաշխաւոր ձգելով իրեն
տեղ իր ուխտած բարեկամը , Դամոնը , հրաման առաւ մինչեւ ժամադրեալ օր մը
երթալ կարգադրել իր ամենախարեւոր գործերը , ու գնաց :

Օրն հասած էր . Փինտիաս դեռ դարձած չէր . կը պտորտտուէին գործարիւղ
մահու վճիռն իր երաշխաւորին՝ Դամոնի՛ վրայ : Ետտեքը կը պարսակէին զայն իր
յանդուզն երաշխաւորութեան համար , ու ամէն մարդ կաւայէր անոր անմեղ դժբաղ-
դութիւնը :

Իսկ ինք՝ յօժարութեամբ պտորտտուած էր մեռնելու իր բարեկամին փոխանակ
Սպանութեան իսկ ժամին՝ հասաւ Փինտիաս , վազեց սպցաւ կառախման վայրը : Եւ
հոն՝ շողացող սուրին ներքեւ՝ երկու ուխտեալ բարեկամներն արտասուալից կը մարա-
տէին՝ յափշտակելու համար իրարմէ փոխան իրարու մեռնելու բաղդը :

Ներկաներն սկսան ավենն ալ լալ ու աղաղակել : Դիոնիսիոս անզամ՝ ցատկելով
աճողուն՝ վազեց անոնց գիրկը խնորելով զինքն ալ հաղորդ ընել այդ չքնաղ բարե-
կամութեան : Այսպէս Թողուցան ազատեցան երկուքն ալ :

եղած են անսալով նախկին բերումին . քանին՝ ր, չանսալով անոր, թշուառացած են, ու գիրկէ գիրկ, սէրէ հեռ, հնարքէ հնարք անհարազատ գեղեցիկներով՝ դատապարտուած են իրենց բովանդակ կեանքին մէջ չառնելու բնաւ հա՛մը բուն սէրին, ընդարոյս հա՛մն ընտանիքին :

Այսպէս, մեծ զգացումն ունեցողին, այսինքն՝ մեծ գեղեցկութիւնը պաշտողին համար՝ սէրը կըլլայ վե՛մ պաշտօնեայ մը երջանկութեամբ յամելու այդ գեղեցկութեան մէջ . վայելելու երկինքի, բարեկամութեան, ամուսնական միութեան ու մարդկութեան բարիքը՝ գրեթէ անջան ու միշտ խաղաղ :

Այլքան առատ և դի՛ւր է բնութեան կարգը՝ սիրտի մարդոց համար :

Այսքան լա՛յն են երջանկութեան դուռները՝ սիրող մարդուն համար :

Այսքան դիւրուտոյց և դիւրամասո՛յց է համագոյլի՞ք վե՛մ ու խոնարհ սպասարկուն, սէ՛րը :

Գիանա՛նք այդ վե՛մին յարգը :

Թ.

ԱՍՏՂԵՐՈՒՆ ԽՕՍՔԸ

«Յորժամ երգէին 'ի միասին ասեղք առաւօտուն, եւ ցնծային ամենայն որդիք Ասուծոյ» : Յար. 1, Ը. 7.

«Վսեմին զգացումը, ցորան կը ծնի ասղերու հեռաւորութեան, անոնց մեծութեան, նիւթակրան ընդարձակութեան նկատմէն, կանգրացողայ անհունի զգացումին մէջ . որ կը վերաբերի ուրիշ պարունակի մը զազախտաց, խնայակա՛ն ճիւղերին» : Աղեքս. Հիմնադր. Գ. 1. 1. 1.

«Մեր խօսքը . Բաբելոն, Քաղղեայք, Զրադաշտ, Թա՛ղէս, Մեդոն, Գալիլէոս՝ հին ու նոր աստղաբաշխները, որ նայեցան մեզի հաշխի աչքով, զո՛ւր փորձեցին հասկընալ մեր խօսքը :

Մենք պա՛րզ աչքերու միայն ճիշդ կերեւինք ու պա՛րզ սիրտերու միայն մեկին կը բարբառինք . անո՛նց՝ որ կը նկատեն մեզ անգիտակ աչքով :

Պե՛րճ, անմա՛հ, լուսատա՛րր՝ յաւերժ շարժումին լոյս անիւներն ենք . հրոսկի արևն ու մարդարիտ լուսինը մեր վարիչները կերեւին, այլ մե՛նք կը վարենք մեծ ժամանակն յաւիտենականութեան տիեզր հրապարակին վրայ :

Կայ ու շարժում նո՛յն է մեր պարունակին մէջ : Անհունը՝ բազմա՛մ մեր լուսահարուստ թիկանց վրայ՝ կը աւել անըսկզբնաբար, մենք իր մէջ ընկուղած ու ինք մեզմով յըլփացած զուարճացած : Նիւթացած ժպիտներն ենք իր երկնող ատեանին աննիւթ խմաստութեան :

Գիշերն՝ աղամանդէ աչուկներ՝ կը հսկենք սերմ ճըշմարտութեանց նման մե՛ծ լութեան, ու համեստօրէն կաշանանք զուարթուններու սիրտին խորերը . ցերեկը՝ խըպ-

նոտ հարաներու պէս՝ կը գոցենք մեր արուևանունքն եւ կը գաղինք՝ իբրև թէ չիկանք, որպէս զի արթուններու աչքն աւելի՛ խորը նկատեն մեր անհորիզոն օթևանին վստմութեան :

Թիւ չունինք մենք. մէկէն մինչև անհամարելին մեր կալուածն է : Մեր նշանակեալ անկիւնները մեծ ճարտարպետութեան բւեռներն են. մեր պիւրի եւ հատու զիկզակները կը բռնեն հսկայ հաստատութիւնը. մեր շրջանակներուն կենդրոնը կը բունին զբոսուցիկ յոյսեր ու մեր իմաստուն թերոյթները՝ ճակատագիրներու նման՝ կը հրաւիրեն անմուռնչ երկրպագութեան :

Վսեմ անդորրին մէջ՝ արդարութեան համը եւ լուրջ սահմանակալներն ենք՝ ամէնէն հեռուները կոթողած, ամէնէն փոքրի գիմնակներն առած : Չարերն՝ անպատիժ չեն կըրնար նայիլ մեր ելեկտրիկ զուարթութեան, ու պատիժ մըն ալ ա՛ն է իրենց՝ որ կը տեսնեն գիտնէն մեր բարի՛ ահարկու՛ մեծութիւնը, մեր անկաշա՛ռ գնացքը. բարիները՝ միա՛յն մեզի՛ նայելով կըրնան կշտանալ անյազ և անահ. իրենց համար մենք միշտ պսպրղուն զուարթուն լոյս ծագիկներն ենք գիշեր բուրաստանին :

Մեծ պաշտումը մեզմո՛ւ վ է որ կառնէ իր բուն անունը. Աստուծոյ եւ մարդուն մէջ ամէնէն մեծ հաստուածներն ենք. ամէնէն անբակ լուսատարը գիւրերը, որոնք կը բազկացունեն մարդկային փիլիսոփայութեան Աննաւը : Մեր անլուծելի սարուածքը՝ մեծ կրօնքի մը արձոյն է :

Աբրահամ ու նմանները՝ միայն կըրցան հասկընալ մեր հողի՛ նշանակութիւնը, եւ սուբերը՝ միայն կըրցան թէ կարգալ մեզ ճիշդ ու պարզ :

Իբր ամէն լեզուով՝ մարդիկ աւս՛ող կանուանեն մեզ. այլ մեր բո՛ւն անունը Ին՛րծ մե՛ծ եւ փա՛ռո՛ք է, որով կըզգես սաւորի երկինքն ու կը կարգացուի Աստուծոյ ստուերը :

Ըստ երեւոյթին անմահ փոքրեր՝ ըստ իրին ամէնէն յաւիտենական յաղթ զանգուածներն ենք՝ ամէնատաճար անհունին միջին սանդաղմատներուն վրայ թառած. լուսացեալ ջահջահեալ եկեղեցիներ՝ խնկելու համար արարչութիւնը :

Կայուն կը թուինք գիտուն նայուածքներու, ու մեր շուրջը կը դառնան կարգ մը գնայուններ՝ նոյն արե՛ւն իսկ (1). այլ խոր ու խոհ նայուածքներ՝ կայուն թէ գնայուն՝ անկաւելի դարպասին մէջ որպէս թէ միշտ ետեզակալ կայուններ կը համարին մեզի հեա՛ ինչ որ կայ միջոցին մէջ մարմին եւ հողի :

Եւ իրա՛ւ ալ, շարժուն կա՛մ անշարժ, մենք բո՛ւն եւ անյեղլի՛ կեանքերն ենք. ու չե՛նք մեռնիր : Մեր առաջին ու վերջին խօսքն է՝ անխօս ստեղծագործութեան մը կաթմաներուն մէջ՝ Կեա՛նք ու միշտ կեալիք. անկէ անդին՝ մենք լուռ վաւմներն (2) ենք. — ծանօթ անծանօթներ :

(1) Պի.Սագոր, ըստ Dr. Roger Long ի (Astronomy in five books vol. II Page 693. print. Campridge M. DCC LYIV), արիւր տիեզերքի կեդրոն համարելու գիտնական պատճառ մը չունէր՝ անոր ամենափայլ զեկեցկուածնէն ու երևելի վսեմութենէն զատ : Որով ինք ու հետեոյք՝ երկիրի արիւն բոլորը դառնալն ապացուցանելու համար չունեցան իրենք ալ գիտնական (հաշուական կամ երկրաչափական) փաստ մը ...

(2) Պի.Սագոր կարծիքն ունեցաւ թէ տիեզերքի լուսատը և անորս մեծ մարմինները, մե՛ծ շատ մեծ ու անեղ ձայնով մը կը դառնան ու կը շարժին դաշնակաւոր, ու մենք այդ ձայնէն միանգամ իրանալնուս պատճառով է որ չենք լսեր զայն... (Կիկերոն Առաջին Ալեգորիա առ Louis Fignier ի, ՚ի վարս Պի.Սագորի Հատ. Բ. էջ 140—141), Այլ տիեզերք ու իր մեծ մարմինը Եթէ ձայնէին կամ խօսէին՝ իրենցմէ դուրս մեծ տիեզերք մը աննո՛ւն մը հարկ էր գոյ ըլլալ՝ տանելու համար այդ ձայնը : Անոնն անհունէ մը զատ որի՞ պիտի խօսէր : Տիեզերքի ամէնէն մեծ ձայնն ու խօսքը լուռ թիւնն է :

ժ.

ԵՐԿԵԱԿ Ի ՄԻԱԿՆ

ՀՈԳԵԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԻՒԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Իմաստուններուն համար՝ ուղիղ է ամէն բան,
եւ գիտութիւն ունեցողներուն՝ յարմարցում է ամէն
ինչ» Ա.— 4. Ս.— 2. Բ. 9

Եթէ բաւական մօտէն չգիտնայինք թէ հոյլ մը փիլիսոփայական սկիզբներ ալ ընդերուդուրով փիլական թեթեւ առածներու հետ՝ որչա՛փ իրական ներգործութիւններ ունեցած են մեր ժողովուրդին, մանաւանդ կիրթ ըտուած եւ բանասէր մասին, բարքին ու արարքին վրայ. եթէ չգիտնայինք՝ թէ ամէն տեսակ նորաձեւութեանց հետ՝ այս երկու մեծ թուիքն ալ (Հոգեկանութիւն եւ նիւթականութիւնը, Spiritualisme et matérialisme) հարկ եղած պատրաստութիւններէն շատ աւաջ մանելով մեր մէջ, ծնուցած են բազազրածոյ եւ բազմադէմ դաղափարներու տարտամ փիճակ մը, ու եթէ, ասոնք դիտնալով հանդերձ, ունենայինք փիլիսոփայական այն անհոգ անգթութիւնը, որ՝ համբաւի ոսկեղօծ դաղափարներու ծաւալումին եւ շահո՛ւ անդամ համար՝ կը թոյլատրէ ամէ՛ն բան, նոյն իսկ լարուած պարզ բարքերու անժամ վերիվայրութիւնը, չափաւ ձեռնարկէինք հրապարակագրել անոնց վրայ:

Նիւթականութիւն եւ Հոգեկանութիւն սկիզբները, որ դեռ տազնապ կը պատճառեն Եւրոպայի գիտուններուն անգամ, կարծուածէն աւելի հին են, հի՛ն՝ թերեւս ա՛յնքան որքան մարդկութեան խորհող ոգին: Ամէն ժամանակ այդ երկեակ մեծ սկիզբները՝ մանաւանդ ազանդներու եւ փիլիսոփայութեանց բունած տեղուանքն՝ ունեցած են կաշգէ դուրս ներգործութիւն տիրող կարծիքներու վրայ:

Այն օրէն որ դաս մը մարդիկ՝ անդրադառնալով իրենց անցեալին իրենց շուրջը պարող փիլիսոփայական ու կրօնական կարծեաց եւ իրենց անձնական բովանդակին վրայ՝ սկսած են հարցունել իրենք իրենց թէ ի՛նչ են իրենք, ի՛նչ այդ հանդէսները կարծիքի եւ ի՛նչ իրենց շուրջի անպարագրելի բանն՝ որ Տիեզերք կանուանեն, այն օրէն որ խելամտելով դաւանել ուզած են, եւ սկսած են խոկալ իրենց անձին ու ճակատագիրին լծորդ համաշխարհական մեծ կարգին վրայ՝ ինկած են այս երկու դրութեանց միուն յարելու փորձութեան մէջ՝ ըստ անձնիւր յօ՛ւարութեան, շրջալայրի, կըրթութեան եւ նախասիրութեան:

Կրնայ ենթադրուիլ՝ որ թիւով շատ քիչ եղած ըլլալու են անոնք, որ՝ ընտրելով ծայրերու միջինին մօտ շաւիղ մը՝ չեն յարած երկու սկիզբներէն ալ ո՛չ միուն. հանճարի եւ ողջմտութեան սեպհական անկի՛ր արձակութեամբ՝ կարող եղած են, դէթ հոգետեսելով, չէղօք հայեակէ մը անմիջապէս թափանցել՝ տուեալ ժամուն՝ իմաստներու եւ իրերու իսկութեան, եւ ըստ այնմ կազմել իրենց համար միջին սկիզբ մը անվիճելի, ըմբռնումի եւ պաշտումի աղամանդեայ ձեւ մը, որ շատ անգամ անտեսուած ու երբեմն խափանուած ալ կըլլայ: Երեւո՛յթ խորհելի:

Թէ այդ երկու սկիզբներն ո՞ւր եւ ե՞րբ ծագում՝ առած են՝ դժուար եւ անհնար ալ է ճշդել, մանաւանդ ե՞րբը: Մարդկային միաքը, իրերու մասնաբար անմեկնելի գնացքն՝ ինչպէս ամէն հաստածի՛ նոյնպէս աղօ՛նց ալ ծագում՝ տուած են՝ ա՛ռ, օրինակ իմն, Հնդկաստանէն, Չինէն, գնա՛ Ասորեստան, Պարսկաստան, մինչեւ Եգիպտոս, Պաղեստին եւ հին Յունաստան, եւ անկէ Իտալիա ու Եւրոպա. այո՛, մարդկային գիտնախոյզ միաքը՝ թերեւս այն փայլեանէն, կրկնենք անգամ մըն ալ բացատրապէս, երբ սկսած է անդրադառնալ իմաստուններու եւ կրօնապետներու իմա-

ցական յղացումներուն վրայ այն բնամոյն աղատութեամբ, որ արգասաւոր իրաւունքն է անձնիւր իրագէտ մահացութի իբրև մահատեաց մահկանացու գտնելու համար անմահութեան առեղծուածը կամ, եթէ չգտաւ, իբրև բանաւոր ապրելու համար բանաւորացէս:

Նայելով մարդու անձնիշխանական սգիին, իր խորհրդաւոր եւ խորհրդասէր բնագոյններուն, իր տեսիլներուն, իր ծանօթ պատմութեան, իր սննդուն դիտակցութեան թէ «Գո՛մ եւ գո՛յ ներսս եւ շորջս անշոչափելի բան մը», հոգեկանութիւնն՝ հնութեան կողմէ՛ առաջինն եղած ըլլալու է ու եղանակով մը պատճառ նիւթականութեան, քանի որ — գնե՛նք զայս իբրև սկիզբ — մարդ արարածն՝ ամէն ուրեք եւ ամէն վիճակի ու հասակի մէջ՝ կենդանի աւրոյց մըն է բաղկացած հոգիէ ու մարմնիէ, ու ամէն բան իր վրայ ու իրմէ դուրս եւ վեր՝ արդիւնք է սկզբնաբար մարմինի միջոցով հոգիին կամ նիւթին միջոցով աննիւթականին: Ինք նիւթականութիւնն անգամ՝ այս սկզբունքով, իբրև գրութիւն փիլիսոփայական, իր թանձրուցեալ երևոյթովը բովանդակապէս, ունի իր դոյութեանն իսկ մէջ շոչափում մը — կենդանի փաստ մը — հոգեկանութեան, ըստ որում արդիւնք մարդկային մտածութեան՝ հոգիին, եւ կը տարբերի անկէ այնչափ՝ որչափ հարկ համարած է իրեն տարբերիլ տեսակ մը փիլիսոփայական արհամամով կամ վարդապետական հեծուկով՝ առանց հաշուելու ալ կրօնական նկատումները կուսակցական ու մերթ շահու անգամ ազդեցութիւնը:

Փիլիսոփայէն զատ՝ ո՛վ կը տարակուսի թէ տիեզերական առնին կենդանական դատակարգին պատկն եղող մարդ արարածն՝ հոգի մըն է ՚ի մարմնի, կամ, դարձաբար, մարմին մը յորում հոգի. հոգի ու մարմին՝ երկուքն ալ սուրբ եւ անբաժան գոյակներ, երկուքն ալ անհաղորդական բաւեր ու բաներ, որոնց միասնական սարուածքին արդիւնք

է կեանք ըսուածը՝ նիւթական եւ աննիւթական փոքմ դոյութեան մէջ ինքն իսկ նիւթաւոր եւ բանաւոր դոյութիւնը:

Այն ինաստասիրութիւնը, որ ինչ եւ է աննաճական շեղումով սխալ կըմբռնէ այդ դոյութիւնը, եւ այդ եղանակով իսկ կը վտանգէ զայն, ըլլա՛յ հոգեկանութիւն ըլլա՛յ նիւթականութիւն՝ անարժան է խնաստարիւն անունին. միաքի վտանգաւոր խաղ մը, նկատեալ արուեստ մը, իմացական արբեցութեան արդիւնք մը, առ նուազն՝ մարտեցուցիչ իմաստակութիւն մըն է ան, որչափ բարձրէն ալ դայ (1):

Պա՛րզ ու համարձակ կըսենք զայս՝ իբրև ներքսհայեցական յայտանդիմանութիւն մը. թո՛ղ անձնիւր անհատմանելով իր ներքը՝ խօսիայ ու գտնէ իր դիտակցական համուզումն ալ (2). վասնզի «ոչ ոք մարդուն վրայսլ՝ իր, մարդո՛ւն, հոգիին դիտյածին չափ բան գիտէ (3)»:

Արևմտեաններուն նիւթականութիւնը, որ՝ հոգեկանութեան մէջ իրենց ձեռք ձգած ամէնարարձը զարդացումին համեմատութեամբ՝ տեղ տեղ յանգած է ծայրայեղ ու վտանգաւոր արտուղութեանց, եւ նիւթապէս ալ բարդաւաճած

(1) Մեր լրագրս — գրովանութեան մէջ՝ 1865 էն մինչև ցայսօր, ինտերսիւսանունով երկին երկին փորձեր եղած են՝ մեծ մասով նմանութիւն եւ պիտակութիւն, մանաւանդ մեր Թուրքահայոց մէջ հրատարակուածները, որ գործնական սիրտի ժողովուրդի մը զաւակներուն միտքը՝ վերացական հայեցողութեանց մէջ ճօճեցին ու ճօճեցին, նւ զրկեցին զայն սիրտի պարզ իմաստութիւններէն ու գործնական փիլիսոփայութիւններէն, որ կը յորդորեն մարդիկն ընկերական ու ընտանեկան անողոր կենցաղի, միտքի ու մարմնի առ ձեռն դիւրութեանց. ինաստասիրութիւն երբէ՛ք այս գոյներով ՚ի վաճառ հանուած չէր, երբէ՛ք:

(2) Բարեբաղդաբար՝ հայ լեզուին մէջ «մարմին» բառը չէ՛ այնքան լայն՝ որքան է միւս արևմտեան լեզուներուն մէջ. մեր լեզուին մէջ այդ բառը՝ կը պատշաճի յաւէտ հոգի ունեցող գոյութեանց: Որով մարմինը նիւթին հետ անզանազանաբար շփոթելու վտանգը բնապէս հեռու ըլլալու է հայ միտքերէ, շփոթ մը՝ որ քիչ չէ՛ նպաստած հոգեկանութեան ու նիւթականութեան մէջ բացուած անոցին անդունդին Արևմտեաններուն մէջ:

(3) Ս. Պօղոս առ կորնթացիս. Բ. 1:

ու քաղաքակիրթ ըսուած ազգերուն մէջ՝ աւելի զօրացած եւ կարգ մը գիտուններէ փիլիսոփայութեան Օմեղան համարուած է, իր բնապաշտ, սկեպտիկ, ուրացիկ եւ ուրիշ բաժանումներովը՝ տեսակ մը աճումն է հիներուն որդիք-մարդկան ըսուածներուն վարդապետութեան եպիկուրեան ու մասնաբար ստոյիկեան փիլիսոփայութեանց (1): Այդ հարուստ նիւթականութիւնն՝ անոնց զէնքով կը կուռի կղերին զեղծումներուն, ժողովուրդին պարզմիտ նանրապաշտութեանց հետ, եւ անոնց հետեւարանութիւններով կը պանծացունէ անսուրբ (profane) գիտութեան, հաշուող եւ կշուող եւ անխիտաբար ըրոյականի, մեքենապաշտ քաղաքակիրթութեան բարեբը: Իր շեւերեայն գիտումը կը թուի՝ մանաւանդ ուսմիկ շահատիրութեանց մէջ՝ անհատին ինքնութեան (եւ ին) տալ կարեւորութիւն անտանելի, իր նմանն ու իր գոյութեան պատճառըն ոչ միայն չսիրելու՝ այլ նուեւ անոր հետ պայքարելու եւ զայն ատելու աստիճան. այնպէս որ այդ սկզբնական պայքարին ազուցուելով մը հետեւին ամէն՝ այն պայքարները, որոնք նուիրագործած է եւսաբար վայելելու փիլիսոփայութիւնը կարգ մը փափուկ մակդիրներով՝ կեանքի պայքար, հացի կոխ, բնական յեղաւածի՝ և այլն և այլն. ու այդ շեւերեայն գիտումին կցորդ են հետեւորդաբար՝ անչափ ազատութիւն նիւթական եւ անխուս վայելումներու, անբնական համարձակութիւն կիրքերու եւ գրգռութիւն բազմազէմ, պաշտում իրին քան գաղափարին եւ ժխտում տրամաբանական գերբնականին անգամ:

Իսկ հոգեկանութիւնը, որ նիւթականութեան հակազ-

(1) Այս յարանուանութեան պատկանող փիլիսոփաներուն մէջ կային նուեւ բնական թիւով նիւթականներ, ժխտող գերբնականին նոյն իսկ հոգիին: Այլ բուն ստոյիկ վարդապետութիւնն եղած էր միշտ հոգեկան կամ բարոյական. իր անխախտ սկիզբն էր թէ «մարդն էր արարած բանաւոր ընկերական ու այլասէր կամ մարդասէր»: Տե՛ս Ի Թոմաս Հըքսլի, Evolution and Ethics. Romanes lectures. Տպագր. 1894:

գելու նախանձաւորութեամբ, հասած է շատ տեղ անխմանալի խորհրդականութեան մը, ու իր նախնական պարզ պայծառութիւնը խրթնացած է՝ հոգեւոր պետերու եռանդովն և միադիկ մատենագիրներու ընկլուղումովը՝ մութ ձեւաբանութիւններով եւ անհատում մեկնութիւններով եւ խորհրդանիշերով, աճումն է՝ իր սկզբնական հանգամանքովը՝ ըստ տեղւոյն, հնգիկ, եգիպտ, երբայիկ ու հելլէն հին հոգեաեւութեանց, մանաւանդ պղատոնեան ու աղեքսանդրեան բնագանցութեանց եւ ստոյիկ ու քրիստոնէական փիլիսոփայութեանց:

* * *

Հին ու նոր հոգեկանները, որ հանրապէս բազմաթիւ եղած են նիւթականներէն ու աւելի հաշտ տիրող կրօնքներու եւ բարոյական սկիզբներու հետ, տուած են և կուտան մարդկային ազգին ամէնէն իմաստուն միանգամայն այլասէր անդամները, ցարվայր ստիպուած չեն պայքարիլ իրենց ոսոխ նիւթականներուն հետ: Այսպէ՛ս եղած են հին փիլիսոփաներուն մեծ մասն երբայիցներուն և արաբներուն իմաստուններն ու մարդարէները (որչափ հնար էր որ փիլիսոփայութիւնը մուտ գտնէր՝ պարզ աստուածակրօնութեան փարած ցեղերու մէջ), Պղատոնեանք, Ստոյիկեանք, մասամբ ձեւականք, Հընդկաստանի Չինի ու Պարսաստանի կրօնադիրներն ազանդապետներն ու սեմական ժողովուրդներուն Նեպիլներն և գիտունները:

Հին օրէնսդիրները, նահապետները, քահանաները, դիւցազները, քաղաքավարները, գիտուններն ու բժիշկներն անգամ կը վերաբերին հոգեկաններու զասակարգին: Ակսելով Աբրահամէն, Մովսէսէն, Ահարոնէն ու Սամուէլէն՝ Մանու, Կոնիուկիոս, Սաքիա Մունի (1), Եգիպտոսի քուրմերն ու գէ-

(1) Պուտոսյականութեան ու ծայրացեալ հոգեկանութեան վրայ խոր ու զեղեցիկ զաղափար մը առնելու համար՝ պէտք է կարդալ մանաւանդ Մաքս Միլլըրի Կրօնի գաղափարներն ու Ի. Թէնի Պարսաստանի կրօնադիրներն ընձեռուածը Nouveaux essais de critique VIIme. edit, էջք 258-314):

տերը, Դաւիթ եւ միւս մարդարէները, Յեսու, Սողոմոն, յու-
նական դազթականութեանց պետերը, նոյն խակ Իսրայրատ ու
բնախոյզ Ռիոզինէան անգամ հոգեկաններ եղած են: Թաղէս,
Պղատոն, Պիւթագոր, Սսիրաս, Փոկիոն, Սենեկա, Յուստինիա-
նոս, Մարկոս Աւրելիոս հոգեկան էին՝ ամանք անասման
հոգեպաշտութեամբ:

Թանձր նիւթականութիւնը՝ ժամանակով անշուշտ յետա-
կան հինաւուրց պարզ հոգեկանութենէն, ՚ի սկզբան Միջա-
գետքի Ասորեստանեայց Բարեբընի եւ Նինուէի Քաղցեայց
ու ապա Եգիպտոսի թանձրապաշտ փարսոններու ար-
քունիքը՝ կախարդատար հոգեկանութեան մը գիմակին
ներքեւ լստեն մը ճարակելէն ետք (1), անեցաւ շօշափելի
ածուս՝ ամուր եւ երկարասեւ՝ կայան մը թերեւս բուն Հը-
ռոմի (2) մէջ, որ ա՛յնքան կարեորութիւն սուսաւ նիւթական
ոյժին եւ կատարեց անով ա՛յնքան խիստ գործեր. և ինք-
նակալներուն օրով ստացաւ հոն ահագին կարուած մը, մին-
չեւ որ եկաւ քրիստոնէութիւնն եւ ժամանակամիջոցի մը
համար վերջ սուսաւ աստէնական գրեթէ ամէն փիլիսոփա-
յութեանց:

Այս գիւցալնական ժամանակամիջոցին է որ մարդիկ՝
իրբ հոգիներ ու հրեշտակներ ՚ի մարմնի՝ ապրեցան ու մե-
ռան տեսակ մը խորհրդատոյզ հոգեւորութեամբ, վերա-
ծելով երանական վիճակի մը՝ երկրուոր արքայութեանց ա-
ղանդներու եւ փիլիսոփայութեանց խոնեալ ամբոխումը:

Առաջին եւ միջին փիլիսոփաները, որ միանգամայն
աստուածաբաններ էին, ու բանաստեղծները, որ միանգա-
մայն փիլիսոփաներ էին, անչափօրէն հոգեկան եղան. այս-

(1) Է. Բընան, ընդհանուր պատմութիւն սեմական լեզուներու (գիրք Ա. Գլ. Բ. Էջբ. 59—62. Պրանսերէն Ե. տպագրութիւն):

(2) Հոմո՝ ըստ հին ստուգաբանութեան՝ կը նշանակէ ոյժ:

պէս՝ Տերտուղիանոսէն ու Հերոնիմոսէն սկսելով մինչև Օգոս-
տինոս, մեծն Ալպերտ, Տանդէ, Թոմաս Ագուինացի, Հուզըր,
Նեւտոն, Բասդալ, Տէ. քարդ, Լավադէր, իրենց գիտնական սահ-
մանին մէջ հոգեկաններ եղան: Մեծ բանաստեղծներն՝ սկսելով
Հովերոսէն մինչև Հիւկոյ՝ հոգեկան եղած են, թողլով անոնք որ
ամէն բան ըլլալ փորձելուն համար բա՛ն մըն ալ չեն եղած:

Տասնութերորդ դարին՝ Պրանսայի մէջ էր մանաւանդ-
որ հոգեկան ու նիւթական նոր իմաստասէրներ, օրինակ
առնելով Անգղիայէն, բերին իրարու հանդէպ աւելի որոշ
դիրք, ու՝ հետեւելով հանդերձ Մանչէն անգին տեղի ու-
նեցող իմաստասիրական շարժումներուն՝ ծայրայեղութեան
մասին գլեցին իրենց բոլոր յառաջընթացները. պատմութիւ-
նը, մանաւանդ Թիէրի՝ պատմութիւնը, կը ցուցնէ այս չա-
փազանցութեանց արդիւնքը: Հոն Քարրոն, Ռուսոյ, Մոնդէս-
քիէօ, Վոլդէր ալ հոգեկաններ էին՝ բառին քիչ մը ըն-
դարձակ սահմանովը, մինչ Տիւբիւի, Տիտոյ, Տալանպէր,
Տոլպաք՝ (1) նիւթական էին բառին նոյնպէս ոչ անձուկ իմաս-
տովը: Երկիրի մը մէջ, որ իր պատմական մշտայոյզ բնու-
թեամբն ամէնէն անհաշտն էր դեռ խարըսխեալ փիլիսո-
փայութեան մը, այդ կրկնակ հին դպրոցներն ունեցան ա-
մէնէն անհաշտ ու աննուէր ազգեցութիւնն՝ Անգրալեռնա-
կանութեան հին կաղապարին մէջ շատոնց խափուցուած ժո-
ղովուրդի մը ուղեղին վրայ: Անգղիայի ու Ամերիկայի մէջ,
որ հոգին ու նիւթը, շողին եւ իրը զուսպ ներդաշնակու-
թեամբ իրարու լծորդող երկիրներն եղած են, և ուր ամէն

(1) Այս անձնաւորութեանց համար է որ ըսուած է՝ Թէ իրենց գիշերային սը-
րահներուն մէջ կընէին այնպիսի՝ խօսքեր՝ որ երկինք փլչելու էր: Եթէ երկինք միայն
այդպիսեաց համար փլչելու հաստատուած և այդպիսեաց համար միայն փլչելու չափ
անգուծ եղած ըլլային՝ ինք Անգղիացի մեծանուն պատմագիր փիլիսոփան՝ Տէյվիտ Հի-
ուս՝ այդ սաղոններուն մէջ էր որ հանդիպեցաւ աշխարհի և ոչ մէկ կողմ գոյութիւն
չունեցող կարծածը խոստովեալ անաստուածներու: (Պըրլ. պատմ. Անգղ. քաղաքա-
կըրթութեան. Հատ. II):

բան՝ ինչպէս կրօնք եւ փիլիսոփայութիւն՝ պատկառանքով կը քննեն ու կը պաշտեն հիմնապէս, երկու դպրոցներն ալ ունեցած են իրենց յաղթ ներկայացուցիչները. բայց իրենց մեծ մարդիկը, պատմիչները, փիլիսոփաներն ու քաղաքագէտներն հոգեկան եղած են: Հոգեկան էին անոնց Շէյքսփիւրը, Միլտոնը, Պրանքլինը Վալինկլթընը, Հոպսը, Ռոպէրդ-արնն եւ Ադամ Սմիթն ու հոգևորեալ Ուէլլին: Տասնևիններորդ դարու իմացական Անգղիայի մէջ՝ Մագոլէյ՝ իր բովանդակ դրական միտքովը՝ միջին հոգեկան մըն էր, Սրէնսորը (Հերպերդ) դրական հոգեկան մըն է, Հըքսլի՝ մանաւանդ իր վերջին տարիներուն՝ հաւնած ու յարած էր ստոյիկ հոգեկանութեան մը, Թ. Քարլայլ՝ մարդարէի մը չափ հոգեկան էր, ինչպէս և գիտունքն լրրաէլճին և Մաքս Միլլէր: Գարձեալ նոյն Անգղիան եւ Ամերիկան՝ իրենց հոգեկաններուն գէթ քառորդին չափ նիւթականներ ծնուցած են իրենց գործնական ծոցէն, որոնց անունը թուել երկար կըլլայ:

Անգղիայի նման է՝ այս կողմէն՝ նաև Գերմանիա. բայց հոս միտքերն՝ իբր հին ու գլխաւոր շառաւիղներունն հնգերոպական մեծ գաղթականին՝ աւելի՛ խոր, աւելի՛ լայն գիտուն եւ տեսլիմաստ եղած են. հոս հոգի՛ն ալ նիւթն ալ Լայպնիցներու, Քանդերու, Կէօթէներու (1) կորովի իմացականութեամբը վերլուծուած, կըլադատուած, երգուած ու գիտնաբար չափուած են՝ շոչափելով՝ յաւէտ տեսլական եւ կրօնական լայն խորութեան մը եղբերը: Պիզմարք՝ Գերմանիայի և 19րդ դարու Եւրոպայի եթէ ոչ մեծ՝ գէթ խոշոր մարդը՝ երիտասարդութեանն ատեն ռացիոնալիզմի ու անհաւատութեան մէջ տարուբերելէ ետք՝ (2)

հոգեկան եղած է իր ամէնէն արդասաւոր տարիներուն. ձեռքէ չէ՛ ձգած Ս. Գիրքը, հոգիի եւ շունչի այն պարզ պահարանը:

1899 Յունիսի New century Review ի մէջ Andrae Roman գրած է «Պիզմարք իշխանի վրայ ծերի մը վերյուշքն» անունով յիշատակներ, որոց մէջ նշանակելի են հետևեալները՝ քաղուած նոյն տարւոտան յունիս ամիսի Review of Reviews էն, էջ 560: Ռոման այսպէս կըսէ. — «Ես իսկ գիտեմ որ մինչև 1871՝ Պիզմարք իր շրջանակին բարեպաշտական գիրքերը կը կարգար ամէն օր. գօրաւոր սևուկներ կանուանէր Ս. Գիրքի բնագիրն ու խրատական ընթերցուածքը, իսկ անոնց ներքնագրով՝ տաղերը՝ մատուցողներն հաւեւեւոյ բաներ, եւ կատարեալ յարգութեամբ կը մեծարէր Գործին ամբողջութիւնը: 1866 ի պատերազմին՝ ինք կայսրը Պիզմարք եւ պատերազմական նախարարը Պոն Ռոնն՝ երեքն ալ ամէն օր կը կարգային աւուր պատշաճի Գիրքը, եւ ցնծագին կըզգայակցէին իրարու՝ բացազանչելով. «Ի՛նչ գեղեցիկ ի՛նչ զօրացուցիչ ի՛նչ ուրախաւիթ է այսօրուան Գիրքը»: Գրակարգացներուն այդ եռաձայն եռանդն ս'ըպիտի ոյժ ունենալու էր: 1870 ին ալ՝ երբ ՚ի Վարձին Պիզմարք էնտէբանտանս Պելժի մէջ Քրանսերէն կարգաց Կուամին դուքսին ճառն՝ երկընցունելով թերթն իր տիկնոջ ըսաւ. — «ընդհուպ պիտի ստրջանայ Կուամին. այս ճառէն ետք՝ ա՛լ չպիտի կրնայ կրել իր թղթապանակն (Սրտաքին գործոց նախարարութիւնը)»: Սակայն քիչ ետքն՝ երբ ծխելով կը ճեմէր պարտէզին մէջ՝ յայտնուեցաւ իրեն որ դուքսը, առանց կամքին ու հաւանութեան նարդէսնի, չէր կրնար ճառել այսպէս. իսկ պատերազմն՝ որոշուած էր արդէն: Իսկոյն ատուն դարձաւ լուր զրկելու կայսրին՝ որ անմիջապէս շարժուն վիճակի մէջ դնէ բանակը: Ճամբան աչքին գիպաւ ժողովարանի աստուածաշնչական բնաբանն, որ կարծեմ սա էր.

(1) Կէօթէ՝ նախ անգանազան և և ազատախոն՝ հետզհետէ կատարեալ հաւատեցաւ մը դարձաւ, և իր ծերութիւնը կնքեց տեսակ մը փիլիսոփայական բարեպաշտութեամբ:
 (2) Տե՛ս մանաւանդ իր պատմական վարքն ընդարձակ Charles Lowe M. A. հատոր Բ. էջը 548—552. London.

«Երէ հնար ինչ իցէ ձեզ՝ ընդ ամենացն մարդկան զխաղաղութիւն կալցիք.» (Պօղոս առ Հռոմ. ԺԲ. 18): Եւ ասոր համար է որ փոխելով հեռագիրը՝ լուր ղրկեց կայսրին դալ Պերլին, ուր ինք Պիզմարք ալ հասաւ անմիջապէս՝ հոն խորհրդակցելու համար գահաժառանգին Փոն Ռոտնի եւ Մուլլըքէի հետ»:

Դարձեալ ինք Պիզմարք էր որ կըսէր. — «Ե՛ս միայն Աւետարանի մէջ յայտնուածը կը դաւանիմ՝ Աստուծոյ կամքը, եւ կարծեմ՝ ամէնէն ճիշդն յայտնած կըլլամ երբ ըսեմ թէ քրիստոնէայ պետութիւնն ա՛ն է՝ որ պարտ կը համարի իրեն իրադործել քրիստոնէական ուսումը: Պէտք չէ՛ որ ջնջենք ազգային քրիստոնէութիւնը՝ փաստաբանելով թէ քրիստոնէութիւնն հարկաւոր բան մը չէ ազգին օրէնսդիրներուն (1)»:

Ասդին Ֆրանսայի մէջ՝ 19րդ դարին Բուսյէ Գոլար, Գոնդ, Լիզրէ, Կիզոյ, Թիէր, Լամարդին, Պարթէլլմի Սէն-դ-Իլէր ու իրենց խումբն՝ եղած են ոմանք դրական ոմանք գաղափարապաշտ հոգեկաններ Ի. Թէն՝ նիւթականութեան հրպերմի իսկ՝ հոգի՛ է, նոյնպէս է նաև է. Շուրէ քերթողփիլիսոփան՝ որ այնքա՛ն հոգեսիրութեամբ դրած է խորհրդանուիրութեանց (initiations) պատմութիւնը, եւ Ռընան՝ տարակոյսի հմտութեան ու բանաքննութեան այն հսկան՝ հոգեկան է աստուածաբանի մը չափ, միշտ բարոյական միշտ ողեսէր ու ներշնչուն եւ էապէս յարգող հոգիի այն աւանդներուն եւ զգացումներու նուիրականութեան, որ մարդկութեան պախնն ու կեանքի համն են:

* * *

Իսկ մեր մէջ, ըսենք անցողաբար, նիւթականութիւնը

(1) Գրեթէ նոյն միտքով կը յայտնուի նաև Ի. Թէն Régine moderne-ի մէկ բաբունական էջին մէջ՝ (1894). — «Քրիստոնէութիւնն է այն վսեմ զոյգ թեւն՝ որ ամէնակարևո՛ր է ամբառնալու համար մարդն ինք իրմէն վեր, վեր՛ իր գետնաբարձ կենցաղէն եւ անձուկ հորիզոններէն...»:

գրեթէ բնաւ մուտ գտած չէ հին ատենները: Մեր փիլիսոփաները, որ իբր ընդ բնաւ եկեղեցական էին, հետեւած են միշտ սարդ եւ լուսաւոր հոգեկանութեան մը՝ սկսելով Ս. Լուսաւորիչէն, Սահակ, Մեսրոպ, Խորենացի, Դաւիթ, Եղնիկ, Մանդակունի, Օճնեցի, Շիրակացի, Շնորհալի, Մագիսարոս Գ. Տաթևացի, Նարեկացի, Յակոբ Եւզոկիացի (1), անցեալ ու ներկայ դարերուն Մխիթարեան մեծ մատենագիրները, Կոստանդինուպոլսեցի Կեսարեան Սարգիս արքեպիսկոպոս փիլիսոփան (2), Խարբերդցի Աբրահամեան Ղուկաս մեծ վարդապետը, Յովհ. Կոլոտ եւ Նալեան Յակոբ պատրիարքները, Յովհ. Տէրոյենց ու նմանիք, հայ վերջին կաթողիկոսներէն իմաստասէրներն ու Կ. Պոլիսի բանիբուն պատրիարքներն՝ հոգեկան եղած են:

Վերջին քսան երեսուն տարուան մէջ՝ ռուսահայ եւ թուրքահայ գրիչներէն շատերը, իմաստասիրութեամբ ալ զբաղելու ազգին ներած վիճակէն անդին անցնելով, յարած են նիւթականութեան սեթևեթեալ ու վիպային դոյններուն՝ բերելով իրենց նորարարած եռանդին ուժգնութեամբ տեսակ մը գաղափարական քանդում՝ հոգիով ապրած և հոգիով տևած ժողովուրդի մը մէջ: Հեռի՛ մենէ գատապարտել այն լուրջ եւ սակաւաթիւ գրիչները, որ՝ իբրև ճշմարիտ

(1) Այս հմուտ սրտմոգետը, որ հաւանաբար 17րդ դարու մէջերը կապեր եւ որուն բեղնաւոր մէկ ձեռագիրն (այժմ Վիեննայի Մխիթարեանց գրատունը) աչքէ մը անցուցած ենք, շատ չէ յիշուած մատենագրութեանց մէջ, այլ գիտցողները կը վկայեն թէ իմաստասիրական ու աստուածաբանական ներհուն գրող մ'ն էր:

(2) Այս անձնաւորութիւն՝ աշխատակից երբեմն Յակոբ Նալեանի, որ և մեծ աշխատասիրութիւն ունի Գեթօ օբեռնայ եւ Նալեանցի մէջ՝ տպագրեալ 1750 ին և Մ. Խորենացիի Բ. տպագրութեան մէջ, ու իր ժամանակին փիլիսոփայական կրթութիւն մը առնողներուն առջիններէն կերելի, նախակրթուած էր Ս. Էջմիածնի մէջ. ապա Պոլիս աշխատասիրած է Յովհ. Կոլոտի աշակերտներուն հետ. բայց ապա ուրեմն ընդունելով Հրատմականութիւնն Իտալիայի մէջ՝ կը յորջորջուէր Սարգիս Վ. Կոստանդնուպոլսեան և Արքեպիսկոպոս մեծի Կեսարիոյ իր Թևարկութեամբ և աշխատասիրութեամբ հրատարակուած 6ն 16 ի չափ գործեր: Իր վրայ ընդարձակ գրած է Հ. Գրիգորի Թ. վարդապետ Մխիթարեանը Վիեննայի:

խորհողներ՝ մուծին մեր մէջ բարեխառն խմաստաւորութեան մը տարբերը, առանց նկատեալ խոտորումներու կիրքի եւ շահու։ Միւս եռանդուն գրողներուն փիլիսոփայական ձեռնարկներն ալ կըրնային ըլլալ ներելի ու անփնաս՝ եթէ դիտարութիւններն անկեղծ ու համոզումները բնամոյն եղած ըլլային, և՛ շրջափոյրին հետ անյարմարութեան վրայ՝ չունենային նաև կապիկ նմանութեան գրոշմը, որ բնաբար կուտայ ամէն բանի ապաւայր վիժածի բաշինն ու սոգեղ արգասիքը։

Նիւթականութեան ամէնէն զգուշալի ճիւղը, որ եւրոպայի մէջ ալ դատապարտուածի պէս է, ակնոցի քննարարչութիւնը, վերջին տարիներս այդ անժամ հասանքին հետ ներս խուժելով՝ քիչ աւեր գործած չէ մեր գրող-կարգացող երիտասարդութեան մէջ՝ (իր բազմազունեան վէպերովը, առասպելներովը, տաղերովը, տեսիլներովն եւ տեսարաններովը) օգուտ քաղելով բարոյական անորոշ փիճակէ մը և առաջնորդներու անհոգութենէն ըսենք ի՞նչ ըսենք...։

Ամբողջելով մեր այս հարեանցի երկեակ—միակը փիլիսոփայական կարևոր խնդիրի մը վրայ, կեզրակացունենք թէ ըստ ամէնահին աւանդութեան՝ միանգամ իր երանական փիճակէն օձտող մարդկութեան խնայականին դէպ ի՛ր ամէնալոյս ազբիւրն իբր յաւադիմական (atavique) ճիգեր՝ հոգեկանութիւնն եւ նիւթականութիւնը կը թուին՝ մանաւանդ իրենց դիմաբաժանեալ դիրքին գոյներով՝ մարդու միաքին երկու հաւասարապէս վրէպ ձգտումները։ Բայց զի միամտութիւնն եւ անկեղծութիւնն դիտումի՛ իրերու արդար գնացքով՝ կըրնան առաջնորդել սխալներո՛ւ անգամ ճշմարտին շատ մտահանգոյցի մը, ներելի կըրնանք համարել անխորաբար երկու գրութիւններն ալ՝ զարգացած ու ակնկէնց միտքերու համար, ցորչափ խնդիրն անդին չանցնիր տեսականի

ու փիլիսոփայականի անփնաս սահմանէն, և ճիշդ կըմըրունունին եզրերն ու վախճանները, ըստ ողջմիտ արամատիստութեան։ Հերիք է որ միտքերը պարապով պատրաստուած ըլլան անոնց ու տեսականին մէջ խելք սրողն և անփնասը գործնականին մէջ խելք աւրող եւ փնասակար չըլլայ բարոյականին ու կենցաղականին։

Մականձական ու ներածական մէթոտներու համընթաց այդ երկու մեծ գրութիւններն՝ առաջինը պատկեր ու գաղափար երկնից ու երկրորդն երկիրի՛ կըրնան ծառայել պատրաստուած միտքերու համար իբր երկու լուսատարի ամբարձումներ բանականութեան՝ մշտապէս ձգտելու եւ պարբերելու համար լուսեղէն անհաս այն կէտին բոլորսիքը, որ ինչպէս ամէն բանի նոյնպէս հոգիին ու նիւթին իբր ազբիւր եւ բղխող անմատոյց՝ փիլիսոփայական ամէն շաւիղներու ալ անհպելի միջակէտը գաղած է իր ամէնալոյս յայտնութիւնը։

Յորչափ ամէն բան Անկէ կը բղխի յանդերու համար նորէն Անոր՝ հոգեկանութիւնն եւ նիւթականութիւնն ալ մշտնջենաբար ձգուելու են Անո՛ր եւ միայն Անոր։ Ամբարձումի այդ կրկնակ շաւիղներուն վրայ՝ շատերէն շատ քիչերը թերևս պիտի կըրնան համնիլ բո՛ւն յայտնութեան, և ան ալ՝ երբ հանգոյն սրբութեամբ անխախտ սկիզբ ու վախճան դրնեն իրենց զԱ՛յն, որ սկիզբն է ու վախճան ամէն սուրբ իմաստութեան։

Հոգի՛ և ալ մարմնի՛ ևն ալ՝ մարմն եւ գիտուն փիճակի մէջ կրնան ժառանգել յոյսի։

Վ Ե Ր Զ

Յ. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆԻ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

	սպռծ. Դրշ.
Ա. Հուգոնի Փոսկոլեայ և Իպ. Պինդեմնաի գերեզմանք	» 5 —
Բ. Կենցաղ կամ Դաստիարակութիւն Սբէնարի	10 —
Գ. Ալէլուիա, իննեակ իմաստասիական	» 5 —
Դ. Հին օրեր ու այդ օրերու մեծատունք	» 5 —
Ե. Ալէլուիա յերուսաղէմ նկարագրական ուղե- ւորութիւն	10 —
Զ. Հին օրեր և Պուէտ Խաչատուր Միսաքեան	7 20
Է. 19րդ. Դար և Յովհ. պրուսացի Տէրոյենց	12 20
Ը. Ստուերք Հին Դէմքերու, տասնեակ	5 —
Թ. Թուրքահայ հին վաճառականութիւնն և վաճառականք	12 20
Փ. Ալէլուիա, տասնեակ իմաստասիրական՝ յա- ւելեալ և յարդարեալ (Բ. տպագրութիւն)	7 20
ՓԱ. Պատմութիւն Թուրքահայոց 19րդ. դարու վարչական, վաճառական և փիլիսո- փայական՝ 600 էջ (Ի բաժանորդագրութեան)	— —

Յ. Գ. ՄՐԱԸՐԵԱՆԻ ԶԵՌԱԳԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ

	Էջ	ՏԱՐԻ
Ա. ՊՈՒԱԼՈՅԻ Արուեստ քերթողական և Վոյդեի հենրիական Գլ. Ա. թարգմ. գրաբառ յանգաւոր :	80	1877
Բ. ՏԱՂԵՐՄ քերթուած և թարգմանուած՝ գրաբառ և աշխարհաբառ :	300	1874-1908
Գ. ԱՐԻՍՏՈՏԷՒԻ Յաղագս աշխարհի թարգմ. գրաբառ :	45	1882
Դ. ԾԱՂԿԱՔԵՂ նոր մանաւանդ հին մատենագիրներէ :	150	1884
Ե. ԹՈՄԱՍ ՔԱՐԱՅԼԻ Իսլամութեան մարգարէին վրայ :	100	1892
Զ. ՄՈՆԴԷՍՔԻՅՕ Մեծութիւն և նուազում Հռոմայեցոց գրաբառ :	300	1892
Է. ՊԻՆԴՍՐՈՍԻ Երեք Իսլամեանք թարգմանութիւն գրաբառ յանգաւոր :	23	1892
Ը. ՎԵՊԷՐԻ Պատմ. հին ազգաց թարգմ. աշխարհաբառ Ա. Հատոր :	150	1892
Թ. ՓԻԼԻՍՈՓՍՅԱԿԱՆ Խոկումներ ու խօսքեր :	300	1893-1908
Ժ. Է. ՌԸՆԱՆ Սեմական ժողովուրդք հանդէպ քաղաքակրթութեան պատմութեան թարգմանութիւն աշխարհաբառ :	25	1893
ԺԱ. ՊԼՈՒՏԱՐԻՈՍ, Բուսակերութեան վրայ գրաբառ և մտիթարագիր իր կնոջը աշխարհաբառ թարգմանութիւն :	40	1894
ԺԲ. Ի. ԹԷՆ Պատմ. Անգղ. գրականութեան թարգմ. աշխարհաբառ :	500	1895-1896

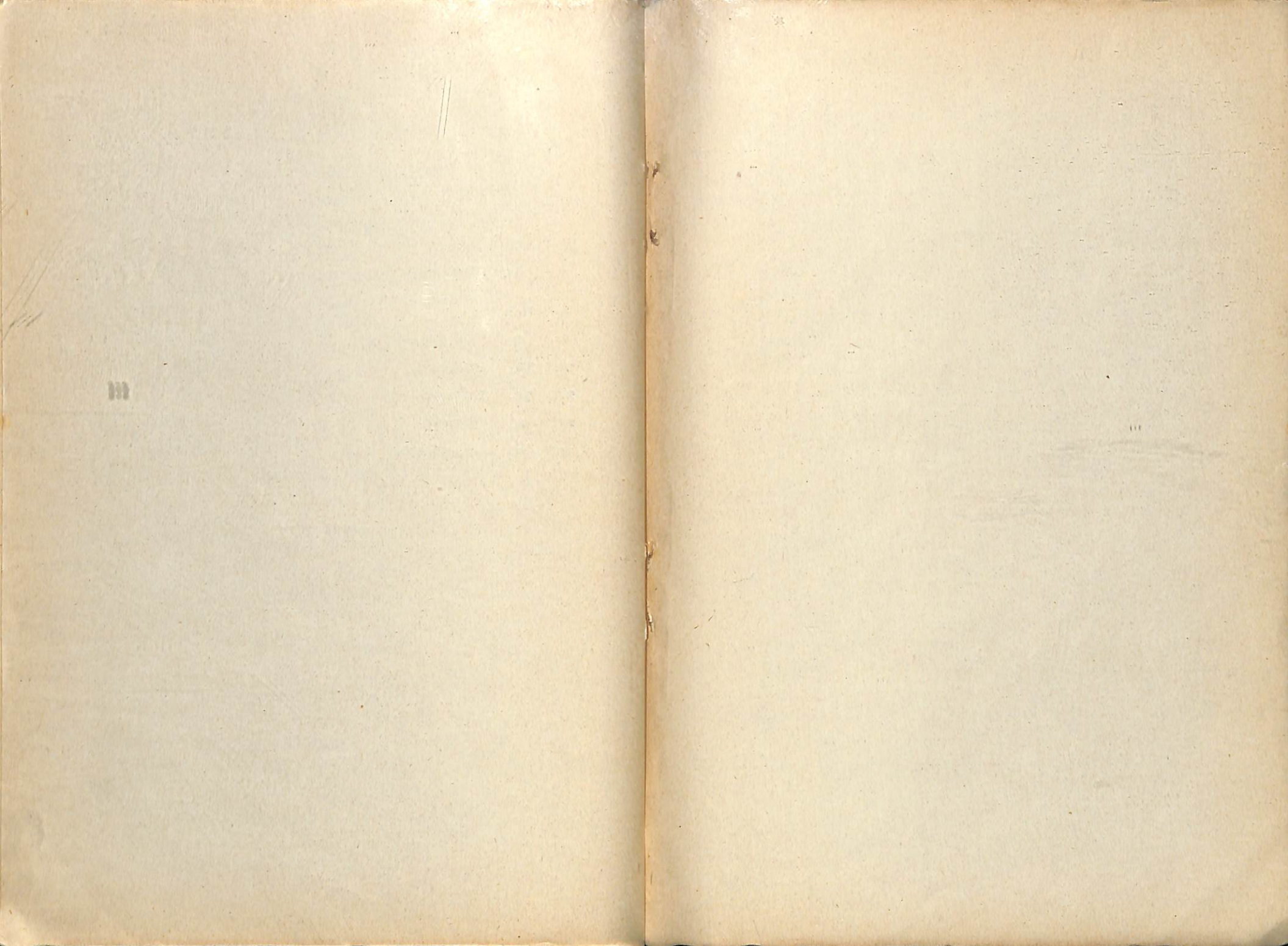
ԺԳ. ԲՈՒ. ԺԱՆԷԻ Պատմ. փիլիսոփայու- թեան թարգմ. աշխարհաբառ. :	200	1896
ԺԿ. ԵՒԴԱՆԱԶԻԱ կամ Հողեվարի դար- մաններ. թարգմ. աշխարհ. անգղիականէն :	120	1896
ԺԵ. ՍԿԶԲՈՒՆԻՔ Քաղաքական իրաւունքի Ժ. Ժ. Ռուսոյի թարգմ. աշխարհաբառ. :	350	1896
ԺԶ. ԷՏ. ՊԸՐԲԻ Թուղթ. ֆրանսական մեծ յեղախօսութեան վրայ թարգմ. աշխարհ. :	125	1896
ԺԷ. ՍՍՍՍ կամ մտային հիւանդու- թեանց վրայ աշխարհաբառ ձեռագիր :	250	1898
ԺԸ. ՎԵՅ ԱՄԻՍ յԱղեքսանդրիա :	150	1897
ԺԹ. ԱԼԷԼՈՒԻԱ Խննեակ իմաստ. ֆրանս. թարգմանութիւն :	60	1905
Ի. ՔԱՂՀԱՆ 1881էն 1900 այլ և այլ առիթով գրուածք օրագիրներու մէջ և ձե- ռագիր հտա. Ա. :	350	1900
ԻԱ. ՔԱՂՀԱՆ նոյն հտա Բ. :	350	1908
ԻԲ. ՀԻՆ ՕՐԵՐ մասնական պատմութ. հայ մեծատուններու յաւելեալ ճոխաբար :	200	1905
ԻԳ. ՆԱՐԵԿ թարգմ. աշխարհաբառ բնա- գիրին ոգին պահելով :	500	1903
ԻԴ. ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՆԶՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ մինչև 1903 :	30	1903
ԻԵ. ՍԿԶԲՈՒՆԻՔ Խաղաղութեան աշխարհի 47 յօդուած, գրուած Լահէյի խաղաղու- թեան Աշխարհաժողովին առիթով և մատու- ցուած Եւրոպոյի ու Ամերիկայի աշխարհավա- րաց. գրաբառ և ֆրանսերէն :	10	1905
ԻԶ. ԱԶԱՏ ՕՐՀՆԵՐԳԻԲ գրաբառ. :	100	1895-1907

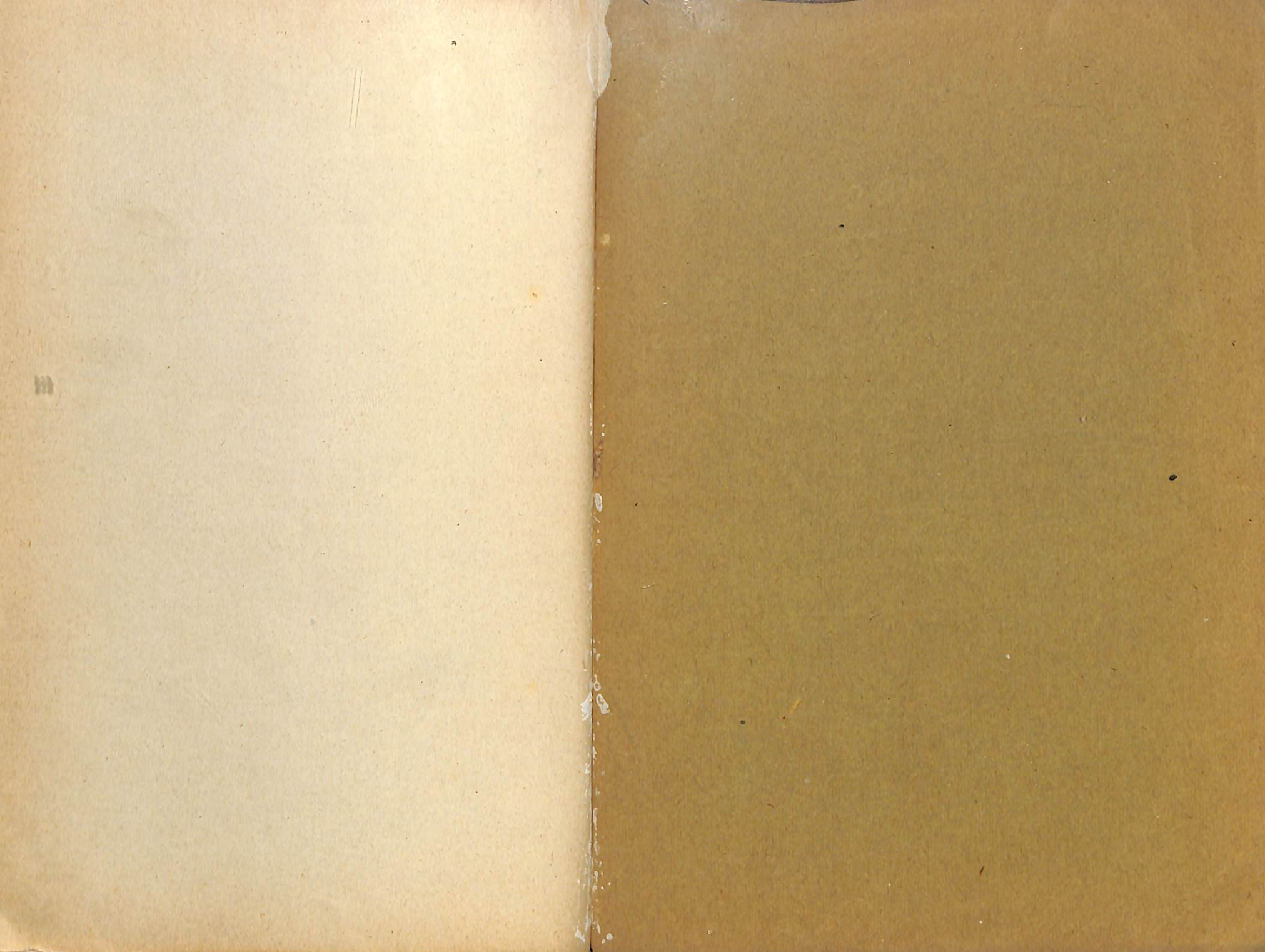
Տ Պ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՎՐԻՊԱԿԲ		ՈՒՂՂԵԱԿԲ
Էջ.	Տող.	
Ծ.	Չ.	ՄԵՃ պատեն
ՉԻ.	ՉԸ.	Զօհար
ՉԵ.	ՉԹ.	ՏՍԿեզբ
ՅԵ.	Ե.	Ա.մէն
ՅԹ.	Զ.	Մահուպէս
		ՍԵ. պատեն
		Զօհար
		սկիզբ
		ամէնէն
		մահու պէս

Ա Ձ Դ

Յանկին մէջ յիշուած Յ. Գ. Մըմբեանի
ձեռագիրները 26 հաս, սրամագրելի են հրասա-
րակիչներու եւ բանասիրաց գնումին՝ արժանի
պայմաններով. իսկ 10 հաս սպագրեալները կը
վաճառուին՝ եթէ կանխիկ ու 25 է աւելի գրն-
ուին՝ 30 % գեղջով հեղինակին հով: Յ. Գ. Մը-
մբեան կը գնէ ու կը վաճառէ նաեւ նայ ու
բիւզանդական *անդիզայ* ձեռագիրներ ու սպա-
գրեալներ, ինչպէս կը գնէ հելլէնական, եգիպ-
տական, պաղեստինական ու քիպէդեան (Լա-
մաներուն վերաբերեալ) փրիստփայտական հնու-
թիւններ եւ յիւսակարաններ:

ԳԻՆ 7 1/2 ՂՐՇ.

« Ազգային գրադարան

NL0150182

